AKİF AŞIRLI

NARGİN

Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı

Yayına Hazırlayan:
Prof. Dr. Bingür Sönmez

bkY

Babıali Kültür Yayıncılığı: 244
Tarih: 43

Nargin: Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı
Akif Aşırlı

Genel Yayın Yönetmeni
Doğan Selçuk Öztürk

Editör
Fatih Kemik

Kapak Tasarım
Kitap Atölyesi

İç Tasarım
Adem Şenel

1. Baskı: Ocak 2013
2. Baskı: Ocak 2014
3. Baskı: Şubat 2015

ISBN: 978-605-5545-46-8

Sertifika No: 12393

babıali kültür yayıncılığı
Giyimkent Sit. Oruç Reis Mah. Vadi Cad. No:108
İstanbul Ticaret Sarayı Kat: 8 No: 495-496
Tel : 0 212 438 47 78 Fax: 0 212 438 57 78
Esenler / İstanbul
www.bky.market.com • bky@bky.com.tr

Baskı ve Cilt
Ege Reklam Basım Sanatları San. Tic. Ltd. Şti.
Esatpaşa Mah. Ziyapaşa Cad. No : 4/1 Ataşehir / İstanbul
Tel : 0216 470 44 70 Faks : 0216 472 84 05
Matbaa sertifika no : 12468

AKİF AŞIRLI

NARGİN

Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Bingür Sönmez

Türkiye Türkçesine Aktaran
Dr. Abdülhamit Avşar

babıali kültür yayıncılığı

SUNUŞ

Nargin: 1915-1917 arasında her an 10-15.000 kişinin bulunduğu esir kampı.

Nargin: 40-45.000 esirin gelip geçtiği yer.

Nargin: Her gün 10-15 şehidin defin bile edilemeden adanın batı ucuna götürülüp bırakıldığı ve hala şehit kemiklerinin ortalıkta bulunduğu ada.

Nargin: Binlerce esirin yaşamını yitirdiği ve bugün onların ruhlarının dolaştığı ada.

Bugün Bakü'den Nargin Adasına bakanlar bunların hiçbirisini bilmiyor.

Muhterem Akif Aşırlı'ya bir dönemin dramını genç nesillere hatırlattığı için teşekkür ediyorum. Değerli yazar bize binlerce - on binlerce insanın ruhlarının hala dolaştığı, şehit kemiklerinin ortalıkta bulunduğu Nargin Adasını detayları ile öğretiyor. Bu eserde bütün Bakü halkının, Müslüman kardeşlerine yardım etmek için birbirleri ile nasıl yarıştıklarını, yeri gelince kendi hayatlarını bile nasıl riske ettiklerini, bu yardımları yapanların başlarına neler geldiğini öğreniyoruz.

Bu değerli esere bir kıymet katmak için, Sarıkamış Dayanışma Grubu adına, Nargin'de bulunmuş, bu adada yaşamını yitirmiş tüm Sarıkamış Esirlerinin hatıraları için onlara yaptıkları yardımlara minnettarlığımızı Bakü Halkına bir teşekkür anıtı ile pekiştirmek istiyorum. Bu amaçla arşivlerden çıkardığımız

bu mübarek yardımsever insanların ve kurdukları cemiyetlerin isimlerinin yazılı olduğu **'SARIKAMIŞ ESİRLERİNİN BAKU HALKINA BİR ŞÜKRAN MEMORİALİ'** ismini verdiğimiz bir anıt yaptırmayı arzu ediyorum. Bunun için Bakü yerel yöneticilerinden Nargin Adasına giden iskele civarında küçük bir yer verilmesini talep ediyorum.

Nargin adasında şehit olan veya memleketine dönmelerine rağmen bugün hayatta olmayan tüm kardeşlerimizin ruhları şad olsun.

Prof. Dr. Bingür Sönmez
Sarıkamış Dayanışma Grubu Başkanı

NARGİN ADASINDA TÜRK ESİRLERİ

Aynı etnik kökene, millî-manevi değerlere sahip olan Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler, devletlerarası bir nitelik kazanmadan önce de sağlam temellere dayanıyordu. Öyle ki, tarihin çeşitli dönemlerinde bu iki halk arasında dayanışma, işbirliği ve yardımlaşmanın en güzel örneklerini görmek mümkündür. Türk milletine mensup olmanın verdiği kardeşlik duygularından kaynaklanan bu ilişkiler, 20. yüzyıl başlarında ise devletlerarası bir nitelik kazanmış, bugünkü siyasi ve askerî ilişkilerin zeminini oluşturmuştur.

Balkan Savaşları, hemen ardından patlak veren Birinci Dünya Savaşı sırasında da, Rus işgali altına olmanın getirdiği baskı ve yasaklamalara aldırmadan, Azerbaycan Türkleri Türkiye'ye destek için harekete geçtiler. Millî ve dinî duyguların etkisiyle, öz kan ve din kardeşlerine elden geldiğince yardım etmeye çalıştılar. Bu bağlamda Azerbaycan'da Türk ordusu için yardım kampanyaları düzenlendi, gençler Çar gizli polisinin takibinden kaçarak İstanbul'a, Osmanlı ordusu saflarında savaşmaya koştular. Öyle ki, bu gençlerden "Kafkas Gönüllüleri" adıyla bir birlik teşkil edilecektir. Azerbaycan muhaceratının önemli isimlerinden Hüseyin Baykara tarafından kaleme alınan "Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi" adlı kitapta[1] bu konuyla ilgili geniş bilgiler bulunmaktadır.

1 Hüseyin Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi,** Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul, 1975.

Türkiye Türklerinin yanında savaşmak için giden gençlerden biri de Azerbaycan millî marşının yazarı Ahmet Cevat'tı. Bu sebepledir ki, 1937 aydın kıyımı döneminde tutuklanan ve kurşuna dizilen şaire yöneltilen suçlamalardan biri de bu konuyla ilgiliydi. Ahmet Cevat ise bu soruya hiç eğilip bükülmeden şöyle cevap verecektir: "Evet, ben 1912 yılında Türkiye'de bulundum. Benim oraya gidiş sebebim de Balkan Savaşı'nda Türk ordusu saflarına gönüllü olarak katılmaktı. Türkiye'ye Batum'da pasaport işleriyle meşgul olan bir Rum'dan aldığım Fars pasaportuyla gittim. Benimle birlikte İdris Ahundzade, Ali (soyadı aklımda değil) ve İsa Alizade geldi. Biz hepimiz gönüllü olarak Türk ordusu saflarına katıldık."[2]

Balkan Savaşları sırasında Türkiye'ye ilk siyasi desteklerden birini de Müsavat Partisi verecektir. Azerbaycan Türkünün dayanışma ruhundan doğan bir beyanat yayınlayan parti, Müslüman dünyaya hitap ediyor ve şöyle sesleniyordu: "Dindaşlar! Bilin ve emin olun ki, yegâne ümidimiz ve kurtuluş çaremiz Türkiye'nin istiklâl ve terakkisindedir. Tüm dünya biliyor ki, İslâm hilafetine sahip olan Türkiye'ye karşı bu savaşı Balkan'ın ufak ve küçük hükûmetleri ilan etmemişlerdir. Çünkü, aslan ne kadar zayıf olsa da çakallar ve tilkiler ona yaklaşmaya cüret edemezler. Bunları yapan, insanlık düşmanı, "dünya jandarması" sıfatıyla meşhur olan "kuzey ayısı" Rusya hükûmetleridir ki, (Balkan devletlerine) her gün "tıbbi malzeme", "hekim" ve "gönüllü" adı altında bölük bölük nizami askerler göndermektedirler."[3]

Savaşın dehşetinden canlarını kurtarmayı başararak Güney Kafkasya'ya sığınan Balkan mültecilerine de maddi-manevi ilk yardımı yine Azerbaycanlılar yapacak, Hacı Zeynelabidin Tağıyev bunun öncü ismi olacaktır. Tağıyev, her şeylerini geride bırakarak

2 Celal Qsımov, Asrın Kıyamet Çağı, Bakü, 1997, s. 76.

3 Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cümhuriyyeti**, Arap harflerinden çev. Asif Rüstemov, Elm Neşriyatı, Bakü, 1990, s. 24. Bildiri ilk olarak 1912 yılında Sebilürreşad dergisinde yayımlanmıştır.

yurtlarını terk etmek zorunda kalan bu insanlardan Edirne ve İstanbul gibi şehirlere yerleştirilenlerin ihtiyaçlarını karşılamak için yapılan çağrıya da olumlu cevap verecek ve maddi yardımlarda bulunacaktır.

Tağıyev, 1913 yılı sonlarında da temsilcilerinden birini Türkiye'ye göndererek, kendi fabrikasında ürettiği malları Türk ordusuna satmak teklifinde bulunmuştur. Bu görüşmelere iştirak eden Trabzon Valisi, Osmanlı Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir raporda, teklifin çok uygun şartlarla yapıldığını, şayet anlaşma sağlanırsa, bunun hem ordu hem de "dış ülkelerde yaşayan Müslümanların menfaati için hayırlı olacağını belirtiyordu.[4]

Tağıyev'in bu faaliyetleri Çar Gizli Polis İdaresi'nin dikkatinden kaçmamış ve "Türk casusu" ithamıyla gözaltına alınmıştır. Böylece o da Türkiye ile bağlantısı olan şüpheliler arasında girmiştir.

Öte yandan Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılması, Azerbaycanlı aydınlar tarafından -böyle bir gelişmenin Türk halkına facialar getireceği düşüncesiyle- arzu edilmiyordu. Savaşın patlak verdiği ilk günlerde bu tutumun ilginç bir örneğini görüyoruz:

9 Ağustos 1914 tarihinde Türkiyeli komünist Mustafa Suphi, "Basiret" gazetesinde yayınladığı "Türkiye'nin Dahili İşleri" adlı bir makalede, Türkiye'nin üzerinde savaş rüzgârları estiğini söylüyor ve bunu İstanbul'da yayınlanan gazetelerin takındıkları tutumla izah ediyordu. Bunun üzerine ertesi gün "İkbal" gazetesinde bu görüşü şiddetle eleştiren bir makale yayınlandığını görüyoruz. "Türkiye ve Avrupa Muharebesi" başlıklı bu yazıda, Mustafa Suphi'nin iddiaları çürütülmeye çalışılıyor ve Osmanlı'nın savaşa

---

4 Betül Aslan, **I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeği (Yardımı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi,** Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 67.

taraf olmasının düşünülemeyeceği iddia edilerek İstanbul basınının savaşı değil barışı savunduğu ileri sürülüyordu.

Ne var ki kısa bir zaman sonra Türkiye, müttefiki Almanya tarafından sonu belirsiz bu büyük savaşa sürüklendi. Savaş, Türkiye'ye askerî ve siyasi başarısızlıklar getirdi. Birçok cephede birden savaşmak zorunda kalan Türk askerleri yalnızca şehit düşmediler, zorluklarla dolu bir esaret hayatı da yaşamak durumunda kaldılar. Esir düşenlerin önemli bir kısmı 1914 Aralık ayından itibaren Kafkas cephesinde Rusya ile çarpışmaya başlayan Türk birliklerine mensup askerlerdi. Bu subay ve erler, Rusya Çarlığı sınırları içindeki muhtelif esir kamplarına dağıtılıyorlardı. Bunlardan biri de Hazar Denizi'nin Bakü açıklarında bulunan "Nargin" adasıydı.

Şunu da kaydetmek gerekir ki, Nargin'e getirilen esirler yalnızca askerlerden ibaret değildi. Doğu Anadolu'nun Rus işgaline maruz kalmış Kars, Erzurum, Ardahan gibi bölgelerinde yaşayan sivil insanlar da bu kampa konuluyorlardı. Siviller arasında yaşlılar, kadın ve çocuklar da vardı. Böylece Nargin Esir Kampı'nda Alman, Avusturya ve Bulgar esirlerle birlikte on bine yakın asker-sivil Anadolu Türkü de kendi makûs talihlerini yaşamaya başlamışlardı.

Öte yandan Ruslar, Nargin'e getirdikleri esirleri, kafileler hâlinde halkın arasından geçiriyorlardı. İçlerinde yaşlıların, kadın ve çocukların bulunduğu bu esirlerin, gösteri yapılırcasına, şehir içinde dolaştırılmaları, aşağılayıcı davranışlara maruz bırakılmaları halkın yanı sıra aydınlar, din adamları, tüccarlar gibi toplumun önde gelen insanlarının da çok ciddi tepkilerine yol açıyordu. Öyle ki, bu görüntü, Erzurum'un işgalini destekleyen -"kâfirler tarafında dua okuyan"- mollaların bile vicdanını incitmişti.

Bunun üzerine böyle davranışların engellenebilmesi ve esirlere yardım için Azerbaycanlı aydınlar arasında gizli toplantılar düzenlenmeye başladı. Kısa zaman içerisinde de Bakü'de, "Kardeş

Kömeği", "Muhtaçlara Kömek", "Türk Esirlerine Yardım Komitesi" gibi çeşitli cemiyetler kuruldu.

Temeli 1905 yılında atılan "Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti" ise, bu gelişmelerden sonra faaliyet yönünü Güney Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya çevirdi. Öncelikle, Hüsrev Paşa Sultanov'un başkanlık ettiği, merkezi Tiflis'te bulunan özel bir komite oluşturularak bölgede kimsesiz kalmış çocukların Bakü, Şeki, Gence, Şuşa gibi şehirlere getirilmesi ve buralarda koruma altına alınmaları için çaba gösterilmeye başlandı. Böylece, komitenin 1916-1917 yılları arasında yürüttüğü faaliyetler sonucunda yüzlerce yetim ve kimsesiz çocuk, teşkil edilen bakımevlerinde koruma altına alındı; eğitim, sağlık ve beslenme ihtiyaçları karşılandı. Yalnızca çocuklar değil, Rus-Ermeni vahşetine maruz kalan diğer yaşlı ve muhtaçlara da yardım edildi. Bununla ilgili hem Türkiye hem de Azerbaycan arşivlerinde birçok belge bulmak mümkündür. Örneğin, yalnızca Azerbaycan Merkezî Tarih Arşivi'nin 335. klasöründeki iki dosyada Azerbaycan Türklerinin Anadolu'daki kardeşlerine yaptıkları yardımlar, kimsesiz çocukların tespiti, toplanması ve Azerbaycan'ın muhtelif şehirlerine getirilip yerleştirilmeleri konularını ihtiva eden 200'den fazla belge bulunmaktadır.

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin önde gelen amaçlarından biri de Nargin adasında tutulan Türk subay ve erlerinin kaçırılması ve muhtelif bölgelerde güven içinde yaşamalarının sağlanmasıydı. Arşivlerde, bu konuyla ilgili Azerbaycan vatanseverleri hakkında açılan birçok soruşturma ve istihbarat raporuna rastlamak mümkündür. Biz de eserimizde bu konudaki arşiv malzemelerinden yararlanmaya çalıştık.

Azerbaycanlıların Türk askerlerinin Nargin adasından kaçışlarına yardım etmelerinin bir başka önemli sebebi daha vardı. Bu da esirlerin bir kısmının önemli askerî tecrübe ve birikime sahip olmalarıydı. Yani, bu insanların kaçışlarını sağlamak, Ermeni-Rus

işgalciliğine karşı mukavemet teşkil edebilecek bir oluşum sağlayabilmek açısından da önemli görülüyordu. Çünkü o tarihlerde, Azerbaycan'ın millî bilince sahip siyasetçileri, aydınları ve eşrafı, halkın bağımsız devlet kurma arzusunun gerçekleşme zamanının geldiğine inanarak, çeşitli eylem planları hayata geçirmeye başlamışlardı. Bu eylem planlarına Türkiye ile geniş çerçeveli siyasî ve askerî işbirliğinin temini de dâhildi. Nitekim daha 1914 yılı başlarında Fethali Han Hoyski'nin kardeşi Aslan Bey Hoyski, Türkiye'ye giderek, Güney Kafkasya'da Azerbaycan Türklerinin kurmak istedikleri bağımsız devlete destek istemişti.

Rus egemenliğinde yaşayan Müslüman Türklerin kendi devletlerini kurmalarına destek verme konusu Türkiye'nin ilgili mercilerinde de tartışılan bir konuydu. Özellikle, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılmasıyla birlikte bu konu daha da önem kazanmaya başladı. Öyle ki, İttihat ve Terakki Partisi'nin İdare Heyeti üyelerinden Ömer Naci'nin teşebbüsü ile Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın tek çatı altında bağımsız bir devlet olarak birleştirilmesi için harekete geçilmesine bile karar verildi.

İttihat ve Terakki'nin bu teşebbüsü, birçok Sovyet ve Batılı yazarın iddia ettiklerinin aksine, Pan-Türkizm veya Pan-İslamizm düşüncesinden kaynaklanmıyordu. Bu girişimdeki maksat, birbirinden ayrı düşmüş Azerbaycan Türklerinin tarihî haklarının iadesiydi ki, Türkiye, bu ideali gerçekleştirebilmek için kendi kardeşlik mevkiini ortaya koymaktan başka bir şey yapmıyordu.

1918 yılında Azerbaycan tarihinde çok büyük sosyal ve siyasî hadiseler yaşandı. Azerbaycan'ın birçok yerinde, başşehir Bakü başta olmak üzere, 31 Mart soykırımı gerçekleştirildi. Bu soykırım sırasında Bolşevik-Ermeni ittifakı tarafından 30.000 Azerbaycan Türkü katledildi. Tesis edilen millî kurumlar yok edildi.

Masum halka uygulanan bu katliamların temelindeyse Azerbaycan'ın bağımsızlığını engelleme ve yönetimi ele geçiren Bolşeviklerinin Bakü petrolüne sahip olma arzusu yatıyordu.

28 Mayıs 1918'de "İstiklal Beyannamesi"ni ilan eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin karşısında çözüm bekleyen birçok büyük mesele vardı. Bunların en önemlisi Bakü'nün Bolşevik-Taşnak ittifakının işgalinden kurtarılmasıydı.

Bu sırada, bir taraftan Stephan Şaumyan liderliğindeki Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin "Kızılordusu", mevcut durumdan yararlanarak Bakü, Şamahı, Kuba, Salyan, Kürdemir gibi çeşitli yerleşim merkezlerini yakıp yıkarak Gence'ye doğru ilerlerken, diğer taraftan da Zengezur'u işgal ederek Karabağ'a saldıran Andranik komutasındaki Ermeniler de aynı istikamete doğru ilerlemeye hazırlanıyorlardı. Bu durumdan kurtulabilmenin tek yolu vardı. Bunu da Mehmet Emin Resulzade şöyle dile getiriyordu: "Bu müşkül vaziyetten milleti kurtaracak yegâne çare vardır: Türkiye. Ümitler oraya dikilmiştir."

1918 yılında Azerbaycan'ı Ermeni-Bolşevik istilasından, gerçekleştirilmekte olan katliamlardan kurtarmak için -uluslararası baskılara aldırmayarak- Türk ordusu Azerbaycan'a yardıma geldi. Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın gayreti ile oluşturulan bu orduya "Kafkas İslam Ordusu" adı verildi. Komutanlığına Nuri Paşa'nın atandığı Kafkas İslam Ordusu, Bolşevik-Taşnak ittifakının yanı sıra İngiliz birlikleri ile de yapılan ve yaklaşık altı ay süren savaşlar sırasında büyük kahramanlıklar gösterdi. Bakü'yü Azerbaycan'dan ayırıp, "müttefiklerin tarafsız vilayeti" hâline getirmek, Azerbaycan'ı başsız bedene çevirmek hayali besleyenler Türk ordusu tarafından mağlup edildiler. Türkiye'nin ve Azerbaycan'ın kahraman evlatları şerefli bir zafere imza attılar ve Bakü 15 Eylül 1918'de işgalden kurtarıldı. Kafkas İslam Ordusu'nun bağımsızlığımızın elde edilmesinde oynadığı rol, Azerbaycan ile Türkiye arasında ilk askerî işbirliğinin de temelini attı.

Azerbaycanlı asker ve gönüllülerle aynı cephede omuz omuza savaşan Kafkas İslam Ordusu'nun ana iskeletini oluşturan Türkiyeli

Türklerin 1140'ı savaş meydanlarında şehit düştü. Bu askerlerin dökülen kanlarının aziz hatırası bugün bile Azerbaycan'ın muhtelif bölgelerinde "Türkün Kabri", "Sarmaşıklı Mezarlar" gibi adlarla anılmakta, halkın gönlünde ve hafızasında yaşamaya devam etmektedir.

Bu kahraman ordunun saflarında, Azerbaycan halkının fedakâr evlatları tarafından Nargin ve Rusya'nın çeşitli yerlerindeki esir kamplarından kurtarılan Osmanlı askerleri de vardı. Tarihî belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, esaretten kaçırılmış 300 civarında asker, Azerbaycan'ın bağımsızlık savaşına katılarak "kardeşlik" yardımı göstermişlerdir.

Bu eseri kaleme almamdaki başlıca amaç ise, 1914-1918 yılları arasında yazılan Türkiye-Azerbaycan ortak tarihinin bu şerefli sahifelerinin arasında önemli bir olayı, Nargin'deki Türk esirleri konusunu ve bu bağlamda ortaya konulan dayanışmayı incelemektir.

Nargin adasında tutulan Türk esirlerinin Azerbaycanlı Türkler tarafından kaçırılması ve onları himaye ederek çeşitli bölgelere yerleştirmeleri konusu, denilebilir ki, Azerbaycan tarihçiliğinde geniş şekilde ele alınmamış, yalnızca, farklı bilim adamlarının araştırmalarında ele alınan konular bağlamında değinilmiştir.

Nargin adasındaki Türk esirler konusunu, ilk olarak, Azerbaycan basın tarihinin değerli araştırmacısı, "aksakal" gazeteci Şirmemmed Hüseynov, Neriman Nerimanov'un "Himmet" gazetesinde yer alan "Nargin Ceziresi" makalesini yayınlayarak gündeme getirmiştir. Prof. Dr. Musa Qasımlı da "I. Dünya Muharebesi'nde Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti" adlı eserinde, esirler ve onlara Azerbaycan halkının gösterdiği yardımlar konusunu, arşiv belgeleri ışığında ele almıştır. Qılman İlkin ise "Türk Ordusu Bakü'de" adlı anılarında; delillere, devrin tanıklarına, yazılı basına istinaden, Türk esirlerine yapılan yardımlar konusunun yanı sıra kimsesiz çocukların yetimhanelere yerleştirilmeleri, onların

eğitimlerinin aksamaması için alınan önlemler gibi çok ilginç gerçeklere yer verilmektedir.

Prof. Dr. Firdovsiyye Ahmedova'nın basına verdiği çeşitli mülakatlarda da esirlere yardım konusuna geniş şekilde değinilmiş; bu olay, Türkiye-Azerbaycan arasındaki kardeşlik ve millî dayanışma ruhunun bir yansıması olarak değerlendirilmiştir.

Nargin adasındaki esirler konusu Türkiye'de yapılan çeşitli çalışmalarda da kendine yer bulmuştur. Bu bağlamda en önemli akademik çalışmalardan birisi, Cemil Kutlu'nun "Birinci Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri" adlı yayınlanmamış doktora çalışmasıdır.[5] Yine Rusların elindeki Türk esirleri konusunda yapılan bir başka önemli akademik çalışma da, Yusuf Akçura'nın Türk esirlerinin tutulduğu yerler, sayıları ve onların serbest bırakılmaları için Rusya'da yürüttüğü faaliyetleri konu alan "Kızılay (Hilâl-ı Ahmer): 1914-1915" adlı Mesut Çapa'nın doktora çalışmasından kitaplaştırılmış olan eserdir.[6]

Nargin esirleri konusuna yer verilen bir başka çalışma da "I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeği(Yardımı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi," adlı kitaptır. Betül Aslan'ın uzun ve kapsamlı araştırmalar sonucu hazırlamış olduğu ve Birinci Dünya Savaşı döneminde Azerbaycan halkının Anadolu insanına yaptığı yardımlar, çeşitli teşkilatların ve hayır cemiyetlerinin bu konudaki faaliyetleri vb. konuların ele alındığı eser, üç bölümden oluşmaktadır. Bu bağlamda önce, 1905 döneminde Azerbaycan Türklerinin millî uyanış hareketlerinin ortaya çıkışı üzerinde durulmakta, ardından Balkan ve Birinci Dünya savaşlarında Azerbaycanlıların gönüllü

---

5 Cemil Kutlu, "Birinci Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri", **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi,** Erzurum, 1997.

6 Mesut Çapa, **Kızılay (Hilal-i Ahmer): 1914- 1915,** Türk Kızılayı Cemiyeti Yayınları, Ankara, 2009.

birlikler oluşturarak Türk askerleri ile birlikte omuz omuza savaştıklarının altı çizilmektedir. Eserin son ve en hacimli bölümü olan son bölümünde ise Azerbaycanlıların Birinci Dünya Savaşındaki yardım faaliyetleri üzerinde durulmaktadır. Savaşın mağdur ettiği, evsiz-barksız kalmış mülteciler, yetim kalan çocuklar ve Nargin adasındaki esirlere yönelik kardeş yardımları arşiv belgeleri ışığında ele alınmakta, ortaya çıkarılan yeni gerçekler kamuoyunun dikkatine sunulmaktadır.

Nargin konusunun işlendiği eserlerden bir diğeri de, Prof. Cemalettin Taşkıran'ın kaleme aldığı "Ana Ben Ölmedim: Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri" adlı kitaptır.[7] Kitapta, farklı cephelerde esir düşen askerlerin hayatları çeşitli ülke arşivlerine, Kızıl Haç Örgütü'nün raporlarına ve esirlerin ailelerine yazdıkları mektuplara dayanılarak anlatılmaktadır.

Durdu Mehmet Burak'ın "Kastamonu" dergisinde yayınlanan "Kastamonu Milletvekili Halit Bey'in Rusya ve Diğer Ülkelerde Kalan Türk Esirleri ile Alakalı Çalışması" adlı makalesini de zikretmekte fayda vardır. Burada da Nargin adasındaki esirlerin sayısı, vaziyeti ve Azerbaycan vatanseverleri tarafından kaçırılması konusunda oldukça dikkat çekici bilgilere yer verilmektedir.

Selçuk Kızıldağ'ın 2007 yılında yayınladığı "Nargin: Sarıkamış'tan Sibirya'ya" adlı tarihî roman ise,[8] "Alptekin" adlı esirin şahsında, bir Anadolu ailesinin Nargin'de başlayıp Sibirya'da devam eden ızdıraplı serüvenini anlatmaktadır. Belgesel tarzda kaleme alınan romanda, söz konusu aile Azerbaycan Türklerinin yardımıyla kamptan kaçırılır. Ancak, polis hafiyeleri peşlerine düşer ve yakalayarak yeniden esaret hayatının içine atarlar. Ancak, Nargin'e değil, Sibirya'ya gönderileceklerdir.

---

7 Cemalettin Taşkıran, **Ana Ben Ölmedim: Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

8 Selçuk Kızıldağ, **Nargin: Sarıkamış'tan Sibirya'ya**, Gerekli Kitap Yayınları, İstanbul, 2007.

Bu konuda Tuğgeneral Ziya Yerkök'ün 1850 sayfalık üç cilt tutan el yazması hatıralarından yola çıkılarak hazırlanan "Cehennem Adası Nargin" adlı belgesel film de[9] konumuzla ilgili yapılan önemli çalışmalardan biridir. Belgesel, tanıklar ve arşiv belgelerine dayanılarak hazırlanmıştır. Belgeselde Nargin'de yaşayan 11 esir Türk'ün anılarının yanı sıra Türkiye, İngiltere ve Rusya devlet arşivlerinden de yararlanılmış, ayrıca konuyla ilgili önemli tarihçilerle de röportajlar yapılmıştır. Türkiye'nin Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın da desteklediği belgeselde, bu bağlamda, Azerbaycan ile Türkiye arasındaki kardeşlik ve dostluğun tarihî kökenlerini ortaya koyan oldukça değerli bilgilere yer verilmektedir.

Türkiye basınında ise konuyla ilgili haberlerin özellikle Sarıkamış Dayanışma Grubu'nun çalışmaları bağlamında yayınlandığı görülmektedir. Bu bağlamda, adı geçen sivil toplum kuruluşu üyeleri, Nargin adasına giderek araştırma da yapmışlar ve birçok önemli tarihî belgeyi kamuoyuna sunmuşlardır.

Konunun araştırılması için basında yer alan yazılardan yararlanarak bir başka çalışma yapmayı planladığımdan, bu yazıları elinizdeki çalışmada geniş şekilde kullanmadığımı ifade etmeliyim.

Bütün bu gerçekler ışığında şunu söylemek mümkündür ki, Nargin adasından, aralarında yaralılar, çocuk ve yaşlıların da bulunduğu Türk esirlerinin kaçırılmasını organize eden, hayatlarını riske atarak çaba gösteren Azerbaycan'ın millî şuura sahip evlatlarının faaliyetleri Türkiye-Azerbaycan dostluğunun, kardeşliğinin somut tarihî belgelerinden biridir. Bu sebeple, konuya özel bir önem verilmeli, Türkiye ve Azerbaycan insanının yaklaşık yüz yıl önce nasıl birbirleriyle omuz omuza vererek, çok büyük güçlüklerin üstesinden geldikleri ortaya konulmalıdır.

---

9 Yönetmenliğini Haluk Ölçekçi'den yaptığı belgeselde, Nargin ve diğer esir kamplarında kalan ve Anadolu'ya tekrar dönmeyi başaran, başta Ziya Yergök olmak üzere, 11 askerin anılarına, birinci derecedeki yakınlarıyla yapılan röportajlara ve döneme ait Türkiye, İngiltere ve Rusya devlet arşivlerinde yer alan belge, fotoğraf ve görüntülere yer verilmektedir. (ç.n.)

Son olarak eserin nasıl hazırlandığı ile ilgili şu hususu da ifade etmek istiyorum: Konu üzerinde çalışırken, Azerbaycan Merkezî Devlet Arşivi'nde bulunan muhtelif belgelerde yer alan Nargin adasından kaçan-kaçırılan esirlerin akıbeti ile ilgili bilgileri aktarmaya çalıştım. Çeşitli zamanlarda kaçan esir askerlerin listesini de sözü edilen belgelere dayanarak hazırladım ve kitabın sonuna ilave ettim. Bunun yanı sıra dönem basınında, özellikle "Basiret", "İkdam", "Himmet" ve "Açık Söz" gazetelerinde yayınlanan haber ve yazılardan faydalandım. Bunun yanı sıra, Türkiye tarihçilerinin konu ile ilgili bazı araştırmalarına da ulaştım. Bu çalışmalarım sırasında Türkiye basınında bu konuyla ilgili yayınlanmış yazıların birincil kaynaklara çok fazla dayanmadığını müşahede ettim.

Ümit ederim ki, üzerinde ilk defa olarak böylesine geniş bir araştırma yapılan bu konu, gelecekte yeni araştırma ve belgelerle zenginleştirilecek, konuyla ilgili daha kapsamlı eserler kaleme alınacaktır.

Nargin Adasında Türk Esirler

1914 yılı Ağustos ayında o zamana kadar insanlığın tanık olduğu en büyük ve en kanlı savaş olan Birinci Dünya Savaşı başladı. Savaşın tarafları, başlangıçta, Almanya ve Avusturya-Macaristan'a karşı İngiltere, Fransa ve Rusya idi. Ancak kısa zamanda küresel bir nitelik kazanacak ve taraf olan ülkelerin sayısı 38'e yükselecektir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti de akıbeti belirsiz bu savaşa Almanya'nın yanında katıldı ve dünya Müslümanlarına cihat çağrısında bulundu.

Osmanlı Devleti'nin en çok önem verdiği cephelerden biri de Kafkas cephesiydi. Türkiye, en büyük askerî yığınaklarından birini buraya yapmıştı ve burada Rusya ile yapacağı savaşta Güney Kafkasya ile Dağıstan'daki Müslüman halkların yardımına büyük ümit besliyordu.

Aslında, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılması daha çok Almanya'nın çıkarlarına uygun düşüyordu. Çünkü böylece, Rus Ordusu'nun çok sayıda askeri bu cepheye kaydırılmaya mecbur edilerek, Avrupa cephelerindeki hareket sahası kolaylaşmış olacaktı. Türkiye, Kafkas cephesine 190.000 asker sevk etmişti.

1914 yılının Kasım ayı başlarında Türkiye'nin 3. Ordusu, Erzurum-Sarıkamış istikametinde hücuma geçti. Birlikler kısa zamanda Batum'a girerek Acaristan içinde ilerlemeye başladılar. Müslüman Acarlar, Türk askerlerini büyük bir coşku ve sevinçle karşıladılar. Bu başarıya büyük önem atfeden ve cesaret

bulan Enver Paşa, buradaki ordunun komutanlığını bizzat üzerine aldı ve genel taarruz emri verdi. Ordunun başlıca hedefi, Rusların dayanak merkezleri olan Kars ve Sarıkamış'ı ele geçirmekti.

Enver Paşa, düşmana yandan ve arkadan darbe vurabilmek için, silah ve teçhizatın yetersizliğine, yiyecek-içecek durumunun zayıflığına, daha da önemlisi çetin kış şartlarına aldırmadan ünlü ve makûs Sarıkamış Harekâtı'nı başlattı. 21 Aralık 1914'te başlayan bu harekât, Türk ordusu için büyük bir yenilgiyle sona erdi. On binlerce asker donarak hayatını kaybetti. Türkiye'deki tarihçiler ve çeşitli kaynaklara göre bu sayı 30.000 ila 90.000 arasında değişmektedir. Rus kaynakları ise Sarıkamış Savaşı'nda Türklerin verdiği kaybı 11.000 olarak göstermektedir. Yine bu harekât sırasında, Rus kaynaklarına göre 3.500, Türkiye kaynaklarına göre ise 7.000 Türk askeri esir düşmüştür.

Ancak, Sarıkamış başarısızlığının sonucu bunlarla sınırlı kalmadı. Rus ordusu Erzurum, Kars ve Ardahan bölgelerine ilerleyerek çok sayıda sivili katletti, halka karşı bir soykırım hareketi yürüttü. Bu konuda Rusların en büyük destekçileri, bölgede faaliyet gösteren silahlı Ermeni çeteleri, Taşnaksütyun Partisi milisleriydi. Hatta Ermeniler, Rus ilerlemesinin ortaya çıkardığı bu durumdan yararlanarak bölgede yaşayan Müslümanlardan tam anlamıyla bir "kan banyosu" meydana getirdiler.

Birinci Dünya Savaşı'nın gidişatı, Azerbaycan'ın sosyal-siyasi vaziyetine de esaslı şekilde etkide bulunmuş, Türk birliği dayanışması bağlamında milliyetçi güçlerin etkinliğini arttırmıştı. Kafkas cephesinde savaşın patlak vermesiyle birlikte ilk Türk esirlerinin Tiflis ve Bakü'ye getirilmeye başlaması da bu faaliyetlerin hızlanmasını etkileyen faktörlerdendi. Tiflis yakınlarındaki Naftluk demiryolu istasyonuna 1914 Aralık ayının 31'inde 7'si subay 95 asker, 1915 yılının ilk gününde ise 1200 er ve erbaş ile 120 subay esir getirildi. 2 Ocak 1915'te Kars'tan getirilen

1148 kişi daha bu listeye eklendi. Bu son esirler arasında 10 adet yüksek rütbeli subay da bulunuyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nın günbegün kronolojisine yer veren "Kaspi" gazetesi Türk esirleri ile ilgili olarak 1914 Aralık ayı ile 1915 yılı Ocak ve Şubat aylarında çeşitli bilgilere yer veriyor ve Rus ordusunun askerî başarılarını okuyucularına aktarıyordu. Rusça yayınlanan gazete, savaş haberlerini "Tiflis'ten", "Müslümanlar ve Muharebe", "Telegram (Telgraf)" ve "Bakü ve Muharebe" gibi başlıklar altında yayınlıyor, haberleri Tiflis'teki muhabirinin verdiği bilgiler doğrultusunda hazırlıyordu.

Gazetenin "Tiflis'ten" adlı tefrikasında yer verilen bilgilere göre, bu esirlerin Nargin adasına sevk edilmelerine Ocak ayının ilk günlerinde başlanmış ve ilk merhalede 523 er ile 4 subay burada tesis edilen esir kampına gönderilmiştir.[10]

Gazetede yer alan bilgilere göre, Ruslar yalnızca askerleri değil, aralarında yaşlılar ve çocukların da bulunduğu çok sayıda sivil insanı da esir kamplarına gönderiyordu. Bu sebeple, Türk esirler arasında ölüm oranı gitgide artmaya, bulaşıcı hastalıklar yaygınlaşmaya başlamıştı.

"Bakü ve Muharebe" başlığı altında yayınlanan haberlere göre de 13 Ocak 1915'te cepheden Bakü'ye 750 yaralı esir getirilmiştir. Bunların 400'ü Bakü'nün çeşitli hastanelerine ve Nargin adasına yerleştirilmiş, geri kalanları ise Vladikafkas Demiryolu vasıtasıyla Rusya'nın farklı bölgelerindeki esir kamplarına gönderilmişlerdir.[11]

Kitlesel olarak bulaşıcı hastalığa maruz kalmış esirler için Naftluk'ta 500 çadır kurulmuştu. Burada hayatını kaybedenler ise bölgedeki "Kardeşlik Mezarlığı"nda toprağa veriliyordu. Ölenlerin sayısının her geçen gün arttığı bir zamanda, naaşlar için ayrı ayrı mezar kazmak problem olduğundan, toplu olarak

---

10 **Kaspi,** Sayı: 7, 10 Ocak 1915.
11 **Kaspi,** Sayı: 10, 14 Ocak 1915.

kazılan hendeklere gömülüyorlardı. Bazen öyle olurdu ki, toprak derin kazılmadığından naaşların üstü açık kalırdı. Esir Türklerin defni ile görevlendirilenler ise bu işler için ücret talep ediyor, ancak ayrılan tahsisat onlara ulaşmadığından, naaşlar hakaretamiz bir şekilde mezarlıklara atılıyor, etrafı ceset kokuları bürüyordu.

Bu durum Müslüman halk arasında büyük rahatsızlığa sebep oluyor, millî ve dinî hislerin keskinleşmesine yol açıyordu. Bu sebeple halk harekete geçmiş, ölen herkes için ayrı mezar kazılması, cenazelerin İslamî esaslara uygun şekilde kefenlenerek toprağa verilebilmeleri için müracaatlarda bulunmaya başlamışlardı.

Türk esirlerinin naaşlarına gösterilen saygısızlığa tepki gösteren sivil toplum kuruluşlarının başını ise Bakü'de faaliyet gösteren "Kardeş Kömeği" cemiyeti ile çeşitli adlarla faaliyet gösteren Müslüman hayriye cemiyetleri çekiyordu. Örneğin Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin Türk savaş esirleri konusundaki temsilcisi İsmail Seferalibeyov, Tiflis'e, Kardeşlik Kabristanlığı'na giderek durumu yerinde inceleyecektir.

İncelemeler sonucu anlaşıldı ki, hakikaten, söylenenlerin hepsi doğruydu. Bunun üzerine resmî makamlar nezdindeki girişimler arttırıldı ve hatta tehditler yoluyla naaşların defninden sorumlu şahısların görevden uzaklaştırılmaları sağlandı. Ardından hasta esirler muhtelif hastanelere yatırıldı. Ne var ki bu kez de esirlerin yerleştirildiği hastanelerdeki hekimlerin çoğunun Ermenilerden müteşekkil olması yeni bir mesele ortaya çıkardı. Türkiye tarihçilerinin araştırmalarına göre, mide ağrısı, soğuk algınlığı sebebiyle hâlsiz düşmüş ve gözleri zayıflamış hasta esirlerden 200 kişi, Ermeni hekimler tarafından kör edilmiştir.

Rus birliklerinin ve silahlı Ermenilerin işgal altındaki bölgelerde Müslümanlara karşı gerçekleştirdikleri katliamları sona erdirebilmek için Azerbaycan'ın millî şuura sahip aydınları da bir araya geldiler. Bu toplantılarda mevcut durum tartışıldı, çıkış yolları arandı. Alimerdan Topçubaşov ve tüccarlardan Ağabala

Quliyev, Tiflis'e giderek Rus Çarı'nın Kafkasya Genel Valiliği'ne müracaatta bulundular ve bu konudaki taleplerini ilettiler. Hemen o ay içerisinde de Kars'a giderek incelemelerde bulundular ve Müslüman halkın maruz bırakıldığı zor şartlarla ilgili valiliğe bilgi verdiler. Bu girişimlerin sonucunda ev barkından ayrı düşenlere, kimsesizlere ve yaralı esir askerlere Azerbaycanlıların yardım edebilmeleri hususunda izin verildi.

Türkiye tarihçiliğinde ve basınında Anadolu Türklerine kardeş yardımıyla ilgili olarak yeteri kadar malumatın yanında Alimerdan Topçubaşov'un hususi bir misyonla Tiflis'e, Çar'ın Güney Kafkasya Naibi ile görüşmesi konusuna da özel bir yer verildiği görülmektedir. 1961 yılında yayın hayatına başlayan "Ergenekon Yolu" dergisinin ilk sayısında yer alan Mehmet Sadık Aran'ın "Kardeş Kömeği" adlı makalesi de özel bir öneme sahiptir. Makalede, "Anadolu'da felaketler, savaşın yıkımları ile karşı karşıya kaldığımız bir zamanda, Erzurum, Erzincan, Trabzon, Rize ve diğer Anadolu vilayetlerinin Rus ordusunun işgaline maruz kaldığı dönemlerde, Azerbaycan Türkleri bizi yalnız ve desteksiz bırakmadı." deniliyordu.

İşte Türkiye Türkleri için böyle zor zamanlarda Azerbaycan Cemiyet-i Hayriyesi, gizli yardımların yanı sıra Rus Çarı'nın Tiflis'teki naibi Grandük'ün yanına A. Topçubaşov başkanlığında hususi bir heyet göndermiştir. Söz konusu heyet, görüşmede, Anadolu Türklerine karşı yürütülen zulüm ve baskıların önlenmesi talebinde bulunmuştur. Ancak, Rus yönetiminin buna verdiği cevap oldukça manidardır: "Siz Kafkasyalı Müslümanlar, bizim düşmanımız olan Türklere yardım etmek istiyorsunuz. Savaş vaziyetinin devam ettiği bir ortamda Rusya buna imkân vermez."

Rusların bu tutumu, Azerbaycanlıların Anadolu'ya yardım konusundaki azimlerini sona erdiremedi. Kısa bir süre sonra, Azerbaycan Cemiyet-i Hayriyesi'nin temsilci heyeti, aynı konuda şu sözlerle yeniden müracaatta bulunur: "Siz iki devlet -Osmanlı

İmparatorluğu ile Rusya Çarlığı- harptesiniz. Biz sizin düşmanlarınıza değil, işgaliniz altında perişan hâle düşen kardeşlerimize yardım etmek istiyoruz." Cemiyetin bu girişimi de sonuçsuz kaldı. Ama bu da Anadolu'ya yardım etme yolundaki azmin kırılmasına yetmedi. Heyet, bir kez daha Tiflis'e giderek Çar naibi ile yeniden görüştü. Bu görüşme sırasında Genceli Alekber Refibeyli, "Nezdinizde, tabiiyetinizdeki milyonlarca nüfusa sahip Müslüman Türklerin hiçbir hatırı yok mu?" sözleriyle başlayan duygusal bir konuşma yaptı. Bundan etkilenen Grandük, sonunda cemiyetin Anadolu Türklerine yardım etmesine izin verecektir.

Cemiyet-i Hayriye, Tiflis'teki naiplikle bu görüşmeleri yaparken, Azerbaycanlı vekiller de merkezî Rus yönetimi nezdinde aynı konudaki teşebbüslerini sürdürüyorlardı. Bu bağlamda, Kars ve Erzurum'da ortaya çıkan ağır vaziyet, masum sivillerin acımasızca katledilmeleri, evsiz yurtsuz kalmaları, Ermeni-Rus birliklerinin yerleşim yerlerini talan etmeleri konusu, birkaç kez, Mehmet Yusuf Caferov tarafından Rus Devlet Duması gündemine taşındı. Yelizavetpol(Gence) Guberniyası(Vilayet)'ından milletvekili seçilmiş olan Caferov, yaptığı konuşmalarda, bu konuda gerekli önlemlerin alınmasını etkili bir dille talep etti. Caferov, Kars ve çevresinde yürütülen katliamları dile getirerek şunları söylüyordu: "Bu vilayetlerde askerî operasyonlar başladığından beri, Müslüman ahaliye karşı katliam ve nefret artarak devam ediyor. İşgal yönetimi, Müslüman halkın mal ve can emniyetini korumak için tedbirler almak bir yana, aksine, bu ahalinin tarumar olmasına göz yumarak, soyguncu ve canilerin eylemlerine ortam hazırlamışlardır. Başlangıçta tek tük rastlanan bu olaylar, yöneticilerin gerekli önlemleri almamaları sonucu kitlesel bir karakter kazanmış ve canilerde, Müslümanları katletseler de herhangi bir cezaya maruz kalmayacakları düşüncesinin yerleşmesine yol açmıştır."

Ne var ki, bütün bu gayretlere rağmen, bırakın evsiz yurtsuz bırakılarak yaşadıkları yerlerden çıkarılmayı, Kars ve Erzurum'un işgaliyle birlikte sivil halkın bir bölümü esir edilerek Nargin adasına konulmaya başlandı. Bunların arasında tüm fertleri esir edilmiş ailelerin yanı sıra yaşlılar, hastalar ve çocuklar da vardı. Türk tarihçilerinin tahminine göre, Ruslar 60.000-70.000 askerin yanında 100.000'den çok sivili esir etmişlerdi. Bu esirler Rus Çarlığı'nın farklı bölgelerine, özellikle de Sibirya'daki esir kamplarına dağıtılmışlardı. Türk esirlerinin tutulduğu bu yerlerin en önemlileri Semerkant, Krasnoyarsk, Heşterhan, Tomsk bölgelerindeki kamplardı.

Nargin adası da Rus Çarlığı'nın başlıca esir kamplarından biriydi. Burada, bazı tarihçilere göre 10.000, Sarıkamış Dayanışma Grubu'nun hesaplamalarına göreyse 15.000 esir bulunuyordu. Aslında; Sibirya, Urallar ve diğer bölgelere dağıtılan esirlerin sayısı gibi Nargin'de tutulan esirlerle ilgili de kesin bir rakam söylemek mümkün değildir. "Cehennem adası", "yılanlı ada" gibi adlandırmalarla tarih sayfalarına geçen Nargin'de, normal bir hayat sürmek için hiçbir ortam yoktu.

Savaş meydanlarında esir düşenlerin çektikleri eziyetler, her zaman ölümle burun buruna yaşamaya mecbur bırakılma durumları, vagonlara doldurularak esir kamplarına gönderilmeleri ile başlardı. Sağlam esirler, yaralı ve hasta esirlerle birlikte aynı vagonda gitmeye mecbur tutulurdu. 30-40 kişilik vagonlara 100-150 kişi doldurulur, kimi zaman günlerce süren bir yolculukla ulaşılan bir sonraki istasyona kadar hayatını kaybedenler olursa cenazelerin başka yere nakledilmelerine izin verilmezdi. Böylece, vagondakiler günlerce ölülerle birlikte yaşamak durumunda bırakılırdı.

Esirlerin bu yolculuklarında, muhafızlar, genellikle Ermeni askerler olurdu. Bu da, esirlerin daha fazla açlık ve susuzluğa mahkûm olmalarına, daha çok işkenceye maruz kalmalarına sebep

oluyordu. Bununla ilgili geniş bilgileri Fahrettin Erdoğan'ın "Türk Ellerinde Hatıralarım"[12] adlı anılarında bulmak mümkündür.

Osmanlı Devleti, Türk esirlerinin sayısı, tutuldukları kamplar ve sağlık durumlarının araştırılması için büyük Türk mütefekkiri Yusuf Akçura'yı Rusya'ya göndermişti. Akçura'nın 1917 yılı Ağustos ayında hazırladığı rapora göre, Rusya'da esir hayatı yaşayan "tahminen 60.000-70.000 Osmanlı" bulunmaktaydı. Tabii ki, bu 60.000-70.000 esirin tümü asker değildi. Aralarında çok sayıda, savaş bölgelerinden buralara sürgün edilmiş, esir getirilmiş sivil insanlar da bulunuyordu. Akçura'nın raporunda Nargin'in adı da sık sık dile getirilir ve burada sayısı tam tespit edilemeyen çok sayıda esirin varlığı kaydedilir.

Dönemin esaret hayatına ışık tutan kaynaklardan biri diğeri de Hüsamettin Tuğaç'ın "Bir Neslin Dramı"[13] adlı kitabıdır. Tuğaç, esaret anılarına yer verdiği bu eserinde, karşılaştığı zorlukları, Rus ve Ermenilerin zulümlerini dile getirerek şunları kaydeder: "1915 yılının birinci ayının ikinci haftasında idik. Daha yeni, Samara'nın Kuybişev istasyonuna gelmiştik. Bir Rus hekimi vagonumuza girdi. Hasta olup olmadığımızı sordu. Meğer şehri tifo hastalığı bürümüş. Esirleri ciddi kontrol altına aldılar... Sonradan Rus gazetelerinden öğrendik ki, o sıralarda müthiş bir dram yaşanmış. Türk esirleri hayvan vagonlarında kilitli kapılar arkasında haftalarca aç susuz bırakılmış, pek çoğu açlıktan, susuzluktan ve hastalıklardan ölüp gitmişler."

Tesadüfî olarak sağ kalabilen Tuğaç, esirlik hayatından sonra Gence'ye gelmiş, oradaki millî hareketle bağlantıya geçerek, Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğrunda mücadele vermiştir. Ardından,

---

12 İlk baskısı için bk. Fahrettin Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Yeni Matbaa, (İstanbul), 1954; yeni baskısı için bk, Fahrettin Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım: İşgalden Kurtuluşa 1889-1923**, Mevsimsiz Yayınevi, İstanbul, 2007.

13 Hüsamettin Tuğaç, **Bir Neslin Dramı: Kafkas Cephesinden Çarlık Rusyasında Tutsaklıktan Anılar**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.

1918 yılı başlarında, Türkiye'nin Azerbaycan'a askerî desteğini temin için Naki Bey Şeyhzamanlı(Keykerun) ile İstanbul'a gelmiş, Kafkas İslam Ordusu'nun teşkili için çaba sarf etmiştir.

Öte yandan, yapılan araştırmalar ve istatistiklere göre, 1917 yılı başlarında Anadolu'nun Rus işgaline maruz kalan bölgelerinden Güney Kafkasya'ya 125.000 civarında mülteci gelmiştir. Muharcbeden zarar gören sivil Müslümanların sayısının ise 200.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.

"Hümmet", "Basiret", "Açık Söz" gazetelerinin 1917 yılı sayılarında esirlerle ilgili yayınladıkları makalelerden anlaşıldığı kadarıyla, o sıralarda Nargin esir kampında 7.000'den çok Türk esiri bulunmaktaydı. Burada bir hususun altını çizmek gerekir ki, adı geçen gazetelerde bu bilgilerin yayınlanmasından önce, Nargin'den çok sayıda asker ve subay, Azerbaycanlı vatansever ve milliyetçi güçler tarafından kaçırılmıştı. Bunların bir kısmı, ülkenin muhtelif yerlerine yerleştirilirken, bir bölümü de Türkiye'ye gönderilmişlerdi.

Nargin'in Esir Kampı Olarak Seçilme Sebepleri

Meselenin insanı düşündüren ve ilginç olan bir başka yönü de niçin Hazar Denizi'nin ortasındaki bu adanın esir kampı olarak seçilmiş olduğudur.

Bakü takımadalarının en büyüğü olan ve "Büyük Zire" olarak da bilinen Nargin adasının yüzölçümü 3.5 km karedir. Abşeron yarımadasının güneyinde yer alan ada, Bakü körfezini denizden ayırır. Nargin adasının uzunluğu 3.1, genişliği ise 0.9 km'dir. Üzerinde bitki örtüsü azdır. Körfezi denizden ayıran ikinci ada ise "Vulf Adası" olarak da bilinen "Daş Zire"dir. "Zire" kelimesi Arapça cezire(ada) kelimesinden "ce" hecesinin düşmesiyle türemiştir. Nargin ve Vulf adları ise Birinci Petro tarafından verilmiştir. Petro, bu iki adayı Finlandiya Körfezi'nde bulunan aynı adlı adalara benzeterek böyle adlandırmıştır.

Denizde gemilerin hareketini izlemek için uygun bir konuma sahip olan ada, hapishane olmak için de son derece elverişli bir yerdi. Son eserlerinde dönemin zorluklarına yer veren yazar Gılman İlkin, bu özelliğinden dolayı Nargin'in 19. asırda bile hapishane olarak kullanıldığını kaydeder:

> "O zamanlar, bu adada bina adına yalnızca bir deniz feneri var idi. Boz renkli, taş ve çakılla dolu adada yabani otlar ve terk edilmiş birkaç çürük balıkçı teknesinden başka hiçbir şey göze çarpmıyordu. Hapishane ise tahtadan yapılmış barakalardan ibaretti. Pencereleri olmayan bu barakalara ışık, çatıdan açılmış

deliklerden düşüyordu. Tuvaletler de, mahpusların yattıkları barakaların içine yerleştirilmişti."[14]

İlkin'in belirttiğine göre, mahpusların yakınları, Nargin hapishanesinin dayanılmaz şartlarıyla ilgili Hacı Zeynelabidin Tağıyev'e müracaatta bulunarak, yardımcı olmasını talep etmişlerdi. Bunun üzerine Hacı Zeynelabidin, yenice inşa ettirdiği değirmen binasının içerisinde düzenlemeler yaptırarak, hapishane olarak buranın kullanılması konusunda Çar yönetiminin yerli temsilcilerine teklifte bulunmuş ve bu teklifi kabul edilerek mahpuslar Nargin'den buraya nakledilmişlerdir. Ne var ki, Birinci Dünya Savaşı'nda bu meşum ada yeniden hatırlanacak ve bu kez esir kampı olarak kullanılacaktır.

Profesör Musa Qasımlı, Rusların Nargin adasını neden yeniden eski işlevine dönüştürüp esir kampı hâline getirildiklerini şöyle izah eder:

> "Osmanlı esirleri Güney Kafkasya'ya getirildiklerinde, Rusya İmparatorluğu'nun Nakil ve Sıhhiye Yüksek Komiseri A. P. Oldenburksi, hem onların ağır vaziyetinden hem de halk arasında meydana getirebileceği tesirden rahatsız olmuştu. Bunun için de, Çarlık yönetimi, Türk esirlerinin tutulacakları kampları halkın gözünden uzakta inşayı tercih etti."[15]

Coğrafi mevkiinden, tabii durumundan anlaşıldığı üzere bitki örtüsü ve içecek suyu olmayan, asgari yaşama şartlarından bile mahrum bu adada, yaşı 80'i geçmiş ya da 2 yaşından 15 yaşına kadar çocuklar nasıl mahkûmluk hayatı yaşayabilirlerdi? Nitekim Sarıkamış Dayanışma Grubu Başkanı Bingür Sönmez'in araştırmalarına göre, adada tutulan esirlerin birçoğu açlık ve

---

14 Gılman İlkin, **Türk Ordusu Bakü'de: Hatıralar,** Azerbaycan'da Atatürk Merkezi (AzAtaM) Yayınları, Bakü, 2003. s. 13.

15 Musa Qasımlı "Azərbaycana Gətirilmiş Osmanlı Hərbi Əsirlerinin Taleyi", **Ayna,** 2 Ağustos 2000.

susuzluktan, esir kampını saran bulaşıcı hastalıklardan ve yılan sokmasından hayatlarını kaybetmişlerdir.

Tarihçi Ramazan Balcı'nın araştırmalarına göre de[16], daha 1915 yılı başlarında, Nargin adasına 10.000 esir getirilmiş ve adadaki yaşamaya hiç müsait olmayan barakalara yerleştirildiler. Balcı, her bir barakaya 125 kişinin konulduğunu da söylemektedir. Böylesine zor şartlarda tutulan esirler; bakımsızlık, tıbbi malzeme yokluğu, uygun olmayan giyim kuşam neticesinde hastalanıp ölüyorlardı. Sağ kalanların pek çoğu ise hâlsiz ve zayıf düşmüştü. Üzerlerini bit bürümüştü. Esirler, kendilerine verilen içleri otla doldurulmuş döşekler çoktan parçalandığından, kuru tahta üzerinde uyumak zorundaydılar. Bunun yanı sıra en çok da bir içim suya muhtaçtılar. Öyle zamanlar oluyordu ki, esirlere altı gün hiç su verilmiyordu. Şehirden kayık ve gemilerle gönderilen suyu ise, öncelikle esir kampından sorumlu Ruslar kendileri kullanıyorlar, su ancak onlardan arta kalırsa esirlere dağıtılıyordu.

Yiyecek durumu da tam bir facia manzarası arz ediyordu. Günde, yalnızca, içerisinde yağ ve et olmayan, kaynar sudan ibaret çorba ve 100 gram kara ekmek veriliyordu. Çok geçmeden, ekmek istihkakı da yarı yarıya azaltılacaktır.

Bunlara ek olarak, zaman zaman da yıkama ve ilaçlama bahanesiyle esirlerin sağlam olan elbiseleri alınıyor, yerlerine ketenden dikilmiş eski ve yırtık giyecekler veriliyordu.

Adada 400 kişilik bir hastane olsa da, yalnızca adı "hastane" idi. Burada görevli beş doktor vardı. Ancak onlar hastalarla meşgul olmak yerine kendi işlerine bakarlardı. Zaten hastanede ilaç ve diğer tıbbi malzeme de bulunmuyordu.

Yıkanma imkânından mahrum olan esirler arasında kolera, tifo gibi bulaşıcı hastalıklar baş göstermişti. Özellikle kış aylarında esirlerin hayatı tam bir cehennem azabına çevriliyordu.

16 Ramazan Balcı, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, Nesil Yayınları, İstanbul, 2006.

Barakalar ısıtılmadığından -45 derecelere kadar ulaşan soğuktan birçok esir donarak ölüyordu.

Esir kampının çevresine korkunç bir koku hâkimdi. Bu, ölümün kokusu idi. Hayatlarını kaybedenler, İslami kurallara aykırı bir şekilde, deniz kenarında esirler tarafından kazılan kuyulara üst üste atılıyorlardı.

1915 yılından 1917 yılına kadar esirlerin durumu böylece devam etti. Ancak Çar rejiminin devrilmesinden sonraki günler eskisini bile aratır oldu. Meydana gelen yönetim boşluğu Nargin'deki durumu daha da kötüleştirdi. Yiyecek içecek istihkakı gelmez oldu, kamp iyice bakımsız bir hâl aldı. 1917 yılının 25 şubatında kampta tutulan Türk ve Alman esirler, Rus Kafkas Ordusu Komutanı Oçilidze'ye bir mektup göndererek dayanılmaz hâle gelen bu vaziyetin düzeltilmesi talebinde bulundularsa da ne yazık ki bu teşebbüsten bir sonuç alamadılar.

Esir kampında tutulanların vaziyetinin ne derece dayanılmaz bir raddeye ulaştığıyla ilgili ilk somut bilgileri dünyaya duyuran ise, Azerbaycan'ın büyük devlet adamı ve halk önderi Neriman Nerimanov olmuştur.

Nerimanov, "Hümmet" gazetesinin 28 Kasım 1917 tarihli sayısında "Gözyaşı Döktüren Cezire" adlı bir makale kaleme almıştır. Aynı zamanda başarılı bir gazeteci de olan Nerimanov, bu makalesinde, esir kampındaki vaziyeti açık ve net bir şekilde gözler önüne seren makalesine şu çarpıcı ifadelerle başlıyordu:

> "Keşke bu cezireye(adaya) gitmez olaydım. Keşke bir deri bir kemik bedenleri, fersiz gözleri, ah-u zar eden bu insanları görmez olaydım. Keşke, "Efendim, su!", "Efendim, yemek!", "Efendim, giyecek!"' sözlerini işitmez olaydım. Keşke; (vücutları) çıplak, dudakları soğuktan titreyen, yüzleri morarmış anasız babasız çocuklarla konuşmamış olaydım. Keşke hastanede, başları kerpiç üstünde can veren yiğitlere rast gelmemiş olaydım."

Nerimanov, 1200 esir Türk'ün ölümle pençeleştiğini, 6.000 kişinin ise ölümün eşiğine yaklaştığını; esirler arasında tifo, veba gibi bulaşıcı hastalıkların yayıldığını da haber veriyordu. Böylesine çetin, ağır vaziyet karşısında dayanma gücünü kaybettiğini, hâlet-i ruhiyesinin bozulduğunu dile getiren Nerimanov, daha sonra şunları söylüyordu: "Men ağladım... Men, hastalık ve marazlar içerisinde kıvranan, düçar oldukları türlü türlü hastalıkların pençesinde inleyen insanların ah-u zarlarını işitip, birçoğunun hayattaki son anlarına şahit olunca dayanamayıp gayrı ihtiyari ağladım."

Nerimanov'un Hümmet'te yayınlanan bu makalesi, kamuoyunun ve millî güçlerin yanı sıra mahalli yönetim organlarının da dikkatini çekti. Bunun üzerine, hızla Bakü Şehir Meclisi(Duma) nezdinde esir işleriyle ilgilenmek üzere bir komite teşkil edildi ve acilen ilk toplantısı icra edildi. Hümmet gazetesinin 5 Aralık 1917 tarihli sayısında Dr. Neriman Nerimanov'un esir işlerine dair komitede yaptığı konuşmanın ayrıntılarının yayınlandığını görüyoruz. Konuşmasında Nerimanov, Nargin Adası'na artık esir gönderilmemesini, adada esir tutulan yaşlılar ve savaşa iştirak etmeyen ahalinin, özellikle de çocukların vatanlarına geri dönmelerine imkân sağlanmasını talep ediyordu. Durumu ağır olan esirlerin de adadan şehir içinde hazırlanacak yerlere nakledilmesi için gerekli önlemlerin alınması da Hümmet liderinin teklifleri arasındaydı.

Müzakereler sırasında Nerimanov, esir kampını ziyaretinde gördüklerini de şöyle tasvir ediyordu:

> "Adanın hâli her yönüyle facialıdır. Buradaki evler insanların yaşaması için inşa edilmemiştir. Bu evler karanlık, pis kokulu, soğuk kulübelerden ibarettir. Bunun sebebi, yakılmayan sobalar değildir. Hayır! Burada hiçbir zaman soba yakmazlar. Çünkü odun yoktur. Bu kulübelerin soğukluğuna sebep,

tahtaların aralarında bulunan delikler ve damlarının üstündeki camsız pencerelerdir."

Esir kampını, mezarlığa benzeten Nerimanov, burada her gün 40-45 mahpusun öldüğünü, 7.000 sağlam insanın da ölümü beklediğini Şehir Duması vekillerinin önünde dile getirmiştir.

Burada bir hususun altını çizmek istiyorum. O zamanlar Nerimanov tarafından dile getirilen esir kampındaki ölümler gerçeği, "Cehennem Adası Nargin" adlı belgesel filmde görüşlerine başvurulan Tamara Ökkeş tarafından da, Rusya Devlet Arşivi'nde yaptığı esirler konusundaki araştırmalara dayanarak doğrulanmaktadır. Ökkeş'e göre, Ruslarla birlikte Ermeni doktorların da görev yaptığı esir kamplarında her gün 35-40 mahpus hayatını kaybetmekteydi.

Sarıkamış Dayanışma Grubu Başkanı Prof. Dr. Bingür Sönmez'in adada yaptığı araştırma sırasında da üç ayrı bölgede mezarlık tespit edilmiştir. Burada bulduğu iki ayrı kafatası kemiğini Türkiye'ye götüren Sönmez'in verdiği bilgilere göre, yapılan inceleme sonucu söz konusu kemiklerin Türk askerlerine ait olduğu anlaşılmıştır.

Öte yandan Nerimanov'un cesaretle ortaya koyduğu bu gerçekler, Bakü Şehir Meclisi'nde tartışmaya açıldı ve ciddi önlemler alınması istikametinde adımlar atıldı. Bu arada, gazetenin söz konusu haberinden öğrendiğimize göre, dile getirilen bu tekliflerin bazıları hemen hayata geçirilmeye başlandı. Örneğin adada esir tutulan 300'e yakın hasta, şehre nakledilmiş ve 16. revirde tedavi altına alınmıştır.

Gazete, Nerimanov'un teşebbüslerinin ardından Nargin adasında tutulan esirlerin durumlarının kısmen iyileşmeye başladığını da okuyucularına duyurmaktadır.

Nerimanov'un konuşmaları ve girişimlerinden cesaret alan diğer millî ruha sahip aydınlar da çeşitli basın organlarında Anadolu

Türklerinin zor durumlarını dile getiren yazılar kaleme almaya başladılar. Bu yazılarda, durumun düzeltilmesi için çeşitli teklifler de ileri sürülüyor, bu meselenin kamuoyuna mal edilmesine çalışılıyordu. Mesela, yazar Sultan Mecid Ganizade, Türk çocuklarının çektikleri eziyetten kederlendiğini dile getirirken, savaşın dehşetinden söz ediyor ve bütün ilerici aydınların dikkatlerini Nargin'e yöneltmelerini istiyordu.

Aynı günlerde aydınlar, Nargin'de tutulan çocukların eğitimleri için okul açılması hususunda da teşebbüse geçtiler ve bu talepleri yerine getirildi. Ancak, iş okul açılması ile bitmiyordu. Nitekim Mustafa Alibeyov, Hümmet gazetesine gönderdiği bir mektupta bu gerçeğin altını şu sözlerle çizmektedir:

> "Adada çocuklar için okul açılmalıdır. Lâkin bu okula ne derslik verilir, ne de yazı levazımatı. (Bunun yanı sıra) et yiyememekten çocukların gözleri de zayıflamıştır."[17]

Nargin adasındaki vaziyetin dayanılmaz boyutlara ulaştığı, her gün çok sayıda esirin açlıktan, susuzluktan hayatını kaybettiği yolundaki haberler, Bakü'de faaliyet gösteren Danimarka ve İsveç konsolosluklarını da harekete geçmeye mecbur etti. Konsolosluklar tarafından 1917 yılı Kasım ayının 11'nde Bakü İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti Yürütme Komitesi'ne sert bir bildiri ulaştırıldı. Bildiride, Nargin adasındaki tıbbi levazımat, erzak ve giyeceğin yetersiz olduğu, yakacak ve su bulunmadığı, yönetimin insanlık dışı tutumu sebebiyle mahkûmların çetin duruma düştükleri vurgulanıyor ve bu durumun düzeltilmesi talep ediliyordu. Bunun üzerine komite, durumu yerinde incelemek üzere adaya 5 kişiden oluşan bir heyet gönderdi. Heyetin, adadaki temaslarından sonra aşağıdaki sonuçlara ulaştığı görülmektedir:

1. Adada her gün 30 kişi hayatını kaybediyor. Ölüm oranının yüksekliği, esirlerin adaya ağır şartlar altında

17 İlkin, **Türk Ordusu Bakü'de**, s. 13.

getirilmesinden kaynaklanıyor. Ölüm oranının yüksekliğinin bir başka sebebi de, sarılık ve dizanteri salgınlarıdır. Sıhhi bakımdan durum bir derece daha iyidir. Ancak, hastaların bakım şartları çok ağırdır. Barakalar ısıtılmamaktadır. Çünkü soba için odun yoktur.

Hasta esirlere döşek verilmemektedir. Onlar, ince saman yataklar üzerinde yatmaktadırlar. Adada 1200 hasta bulunmaktadır. Dispanserin kapasitesi ise 400 kişiliktir. Arta kalan hastalar, diğer esirlerin de kaldığı genel barakalara yerleştirilmişlerdir. Esirlerin büyük çoğunluğu çamaşırhaneden istifade edememektedir. Çünkü adadaki çamaşırhane 600 kişiliktir.

Bunlara ek olarak, son iki hafta içerisinde, suyun olmamasından dolayı giyecekler yıkanamamıştır. Su yetersizliği, savaş esirlerinin kâfi miktarda içecek su ile temin edilmesinde de zorluklar meydana getirmektedir. Esirler çoğu zaman çay da içememektedirler.

2. İlaç temininde de yetersizlikler vardır.

Heyet, bunları göz önüne alarak şu acil önlemlerin alınmasını zorunlu görmektedir:

a. Nargin adasına savaş esirlerinin getirilmesi durdurulmalıdır.
b. Hasta esirler Bakü'deki hastanelere yerleştirilmelidir.
c. Adaya acil olarak odun ve mazot gönderilmelidir.
d. İçecek su temin olunmalı, barakalar tamir edilmelidir.

Kamp yönetiminin savaş esirlerine muamelesine gelince, araştırma heyeti dayak ve cebir uygulamasına defalarca tanık olunduğunu dile getirmiştir. Esirlerin cezalandırılmaları ve tecride alınmalarının adaletsiz şekilde gerçekleştirildiği ortaya çıkarılmış

ve ada komutanına söz konusu duruma derhal son verilmesi salık verilmiştir.

Nargin adasında araştırma yapan heyetin raporu, Bakü İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti Yürütme Komitesi'nin 18 Kasım tarihli toplantısında görüşülerek şu kararlar alınmıştır:

- Hasta savaş esirlerine iki hastanenin ayrılması talebi ile Şehirler Sovyeti'ne müracaatta bulunulsun.
- Savaş esirlerine yardım amacı ile yürütme komitesinin üyeleri, şehir yönetimi, şehir belediye idaresi ve "İsmailiye Müslüman Hayriye Cemiyeti'nden oluşan savaş esirlerine yardım komitesi teşkil edilsin.
- Yürütme komitesi, bütün Bakü sakinlerine müracaat ederek savaş esirlerinin ihtiyaçlarının karşılanması, onlar için normal yaşayış şartlarının temini için yardım çağrısında bulunsun.
- Aksi takdirde tüm savaş esirleri feci bir ölüme maruz kalacaklardır.

Diğer taraftan, Rus esaretinde olanlar için en büyük tehlikelerden birisi, esir kamplarında ve hastanelerde görev yapan Ermenilerdi. Mesela, esirlerin "ölüm yatağı" dedikleri Tiflis hastanelerinde Rusların yanı sıra görev yapan Ermeni doktorlar hasta Türk esirlerine öyle amansız davranırlardı ki, gözünden şikâyetçi olan esirleri tedavi etmek yerine gözlerini oyarlardı. Tarihin sayfalarında 200 Türk esirin bu kaderi yaşadıklarına dair bilgiler bulunmaktadır.

Bunu gören Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti, esir Türklerin Ermeniler tarafından katledilmesine karşı çıkarak, Rusya Kızılhaç Cemiyeti Başkanı Oldenburg'a başvurdular. Oldenburg ise durumu gerginleştirmemek, bu bağlamda Bakü'deki Müslümanların

dinî duygularla başkaldırmalarından çekinerek Kafkasya Genel Valiliği'nden esir kampındaki Ermeni askerlerin geri çekilmesini talep etti ve bu isteği kısmen de olsa yerine getirildi.

Rus ordusu saflarındaki Ermenilerin esir Türklere karşı uygüladıkları katliamlar Osmanlı Devleti tarafından da uluslararası zeminde dile getirilmiştir. Ermenilerin toprak iddialarını hayata geçirmek için çalışan İngiltere, Rusya ve Fransa'nın tehcir münasebetiyle ithamlarına karşı verdikleri notada Osmanlı Devleti yetkilileri şunları söylüyordu:

> "İngiliz ve Fransız gemileri Çanakkale hastanelerini top ateşine tuttukları zaman, Ruslar Kars civarında binlerce sivil insanı kılıçtan geçirip Kafkas'taki Türk esirlerini Ermenilerin eliyle katlederlerken, bu hükûmetlerin şimdi insanlık duygularına bürünmeleri garip görünmüyor mu?"

Dönemin belgeleri incelendiğinde ortaya çıkan gerçeklerden belli olmaktadır ki, Kafkas Cephesi'nde esir alınan Türklere karşı acımasız davranan Ermeniler, intikam aldıklarını iddia etmekte, böylece gerçekleştirdikleri soykırıma bahane uydurmak istemekteydiler. Oysa "Bakü" gazetesinin 7 Mayıs 1917 tarihli sayısında yer alan bir haber, Ruslarla birlikte savaşan Ermenilerin asıl maksatlarını açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre Ermenilerin asıl hedefi; Kars, Erzurum ve Ardahan'ın kendilerine verilmesini temin etmekti. Nitekim Ermeni gazetesi "Orizon", Rusya'da gerçekleşen Şubat Devrimi'nden sonra, Ermenileri koruması gerektiğini ileri sürerek Kafkasya'dan Rus askerlerinin çekilmemesi gerektiğini ifade etmektedir.

Sonuç olarak, Rus-Ermeni ittifakının hedef tahtasına çevrilen, bir yudum su, bir dilim ekmeğe muhtaç hâle gelen Türklerin katledilmelerine sessiz kalamayan Azerbaycan'ın Türk evlatları, kan kardeşlerinin çektikleri acıları azaltabilmek için çareler aramaya, çıkış yolları aramaya başladılar.

"Kardaş Kömeği", "Türk Esirlerine Yardım Komitesi" ve "Muhtaçlara Kömek" Cemiyetleri

Rusya'da gerçekleşen 1917 Şubat Devrimi'nden sonra, Azerbaycan'ın muhtelif bölgelerinde, merkezî şehirlerinde Müslüman Millî Komiteleri teşkil edildi. Bu komitelerin en güçlü ve önder nitelikli olanı "Bakü Müslüman Millî Komitesi" idi. Alimerdan Topçubaşov, Mehmet Emin Resulzade ve Mehmet Hasan Hacınski gibi mümtaz şahsiyetlerin yönetici olarak görev aldığı bu teşkilat, "umumi millî menfaatleri korumak" parolasıyla hareket ediyor, millî faaliyet programları ilan ediyordu. Teşkilatın yürüttüğü esas faaliyetlerden biri de, Nargin'de esir tutulan insanların durumlarının iyileştirilmesine çalışmak, mümkün olan tüm vasıtaları kullanarak, onların esir kampından kaçışlarını organize etmekti.

"Kardeş Kömeği", "Türk Esirlerine Yardım Komitesi", "Muhtaçlara Kömek" ve "Bakü Müslüman Hayriye Cemiyetleri", "Müslüman Kadınlar Hayriye Teşkilatı" gibi kuruluşların esas amaçları esirlere yardım etmek, onların vatanlarına dönüşlerini temin, kimsesiz çocuklara, yaşlılara, hastalara yardım elini uzatmaktı.

Nitekim bu yolda hizmet eden "Kardaş Kömeği", cephe bölgelerinde kimsesiz kalmış Türk çocuklarını toplayıp, bakım evlerine gönderiyor, hasta ve yaşlılara yardım ediyor, imkân buldukça esirlerin kaçışlarını organize ediyordu. Azerbaycan'ın çoğu bölgelerinde şubeleri bulunan bu cemiyetin, en güçlü olduğu yer ise Bakü'ydü. Türk esirlerinin kaçışını, daha 1915 yılından itibaren organize etmeye başlayan Kardeş Kömeği cemiyetinin üyeleri, çeşitli iane kampanyaları da düzenliyorlardı. Cemiyetin bu maksatla hayata geçirdiği en önemli organizasyonların en önemlilerinden biri, yayınladıkları "Kardeş Kömeği" adlı tek sayılık bir dergidir. Bu dergi, önemli miktarda yardım toplanmasına vesile olduğu gibi, yayınlanan haber ve makaleler de dönemin Azerbaycan

kamuoyunun Türkiye Türklerine bakışını ortaya koyması bakımından çok önemli bir kaynak olma niteliği taşımaktadır.

Kardeş Kömeği dergisinin, aslında Şubat devriminden önce yayınlanması planlanıyordu. Ancak Mirzebala Memmedzade'nin ifadesiyle, "Bu mecmua, inkılâptan önce başlayıp, inkılâbın birinci ayında, Şubat'ın başında yayınlanmalıyken, sonra çıkmıştır."

Dergide, Anadolu'ya yapılan yardımları koordine eden Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin "Baş Kömekçi"si pozisyonunda bulunan Hosrov Paşa Sultanov'un ve Rusya Devlet Duması'nın üyesi Memmed Yusuf Caferov'un da makaleleri yer alıyordu. Faaliyet raporu mahiyeti taşıyan bu makalelerden, yapılan yardımlar konusunda yeterince bilgi edinmek mümkündür. Mesela Sultanov, makalesinde, Kars ve Batum vilayetleri, Ahıska, Tiflis Valiliği, Tortum, Erzurum, Beyazıt başta olmak üzere diğer birçok yerde, savaştan zarar gören, facialara maruz kalan yaşlılara, kadın ve çocuklara, bebeklere beş adet bakım ve yetim evi açıldığını belirtmektedir. Bütün maddi yardımların, Müslümanların "köle ve cariye" olmamaları için hayata geçirildiğini çarpıcı anekdotlarla okuyucularına aktaran müellife göre, "Cemiyetin bu hizmeti çok büyüktür."

M. Y. Caferov'un "Müselman Harbzedelerine Yardım İşi ve Müselman Vekilleri" başlıklı yazısında ise, Rusya Devlet Duması'ndaki Müslüman milletvekillerinin yürüttükleri siyasi işlerle ilgili bilgiler verilmektedir. Caferov, bu bağlamda Kardeş Kömeği cemiyetinin faaliyetlerinin etkisini ise şu sözlerle ifade etmektedir:

"Binaenaleyh, matbuatımızın davet sadası ne kadar uzaktan işitiliyor olsa bile, 'Kardeş Kömeği' dalgası Müselman âlemini ne kadar derinden ve genişten ihata ederse, ölüm penceresinden bir o kadar çok kurbanlar kurtarabiliriz ve bununla da ihsanımız asıl maksat ve meramına ulaşmış olur."

Dergide, yukarıda adı geçen kişilerin yanı sıra Hüseyin Cavid, Abdullah Şaik, Ömer Faruk Nemanzade, Abbas Sehhet, Ali

Nazmi, Halil İbrahim, Mehmet Emin Resulzade, Memmed Said Ordubadi, Feridun Köçerli, Cafer Cabbarlı, Abdurrahim Hakverdiyev, Ahmed Cevad, Ali Rıza Yusufzade gibi millî duruşu ile seçilen ediplerin de yazıları yer alıyordu.

Hüseyin Cavid, "Harb ve Felaket" adlı yazısında, savaşın yol açtığı felaketlere, edebî bir üslupla pencere açıyor ve Türk milletinin yaşadığı acıları, esirlerin ve masum sivillerin maruz kaldığı faciaları dile getiriyordu. Bunun yanı sıra bu büyük yazar, Azerbaycan halkının tarihî köklerine de ışık tutarak, millî düşüncenin terkip hissesi olan Türkçülük fikrini cemiyete aktarıyordu.

A. Nazmi ise "Arş İleri" adlı şiirinde, savaştan önceki güzel hayatlarını tasvir ediyor, daha sonra da Anadolu Türklerinin karşılaştıkları çetinlikleri, felaketleri manzum tarzda dile getiriyor ve Azerbaycan Türklerini yardıma çağırıyordu:

"Ey Türk oğlu! Ey Müselman kişileri[18]
Miskinlere[19] yardım için, "Arş ileri".

"Konaklara" adlı bir başka şiirde ise A. R. Yusufzade, Kafkas Müslümanlarına şu davette bulunuyordu:

"Koca Kafkas, aç merhamet kucağını
Uzaklardan gelir birçok konağın.
Kadınlardı, çocuklardı, kocalar[20]
Köksü[21] yaralı, kanlı çabalar."

Kars'a, Batum'a, Erzurum'a bizzat giderek, kimsesizlere kucak açan, onların derdi ile kavrulan Ahmed Cevad ise şöyle haykırıyordu.

18 Oğulları (ç.n.)
19 Muhtaçlara (ç.n.)
20 Yaşlılar (ç.n.)
21 Göğsü (ç.n.)

"Deniz derde düşer, dalgalar ağlar,
Dağlara dert gelse, dumana yazık.
Sensiz öz elinde garip kesilip,
Turnalardan haber umana yazık."

Ö. F. Nemanzade de, "Ben Kimem?" adlı makalesinde, Türkleri, mücadelelerle, kahramanlıklarla dolu tarihî geçmişlerinden ibret almaya çağırıyor ve "Ey Türk! Geçmişinden ibret al! Hâlâ vücudun sağlam iken, -yaşamaya istidadın varsa-, fırsat elde iken asıl vücudunu tanı, kadrini bil!" diyordu.

"Muharebe ve Kadınlar" başlıklı bir makale kaleme alan H. İbrahim ise, Birinci Dünya Savaşı'nda Azerbaycanlı Türk hanımların gösterdikleri üstün gayretleri, ifa ettikleri işleri yüksek derecede kıymetlendiriyor ve şöyle diyordu: "Bu hususta herkesten fazla belaya düçar olan Müslüman kadınlar oldu. Bunların kocaları savaşa katılmasalar da, kocaları savaşa gidenlerden daha çok musibete maruz kaldılar. Zira erkekleri, aile reisleri savaşa gidenleri, az da olsa, himaye eden bulunur. Amma bu zavallı kadınların eşleri, oğulları, kardeşleri (işgalciler tarafından) kısmen katledilerek, kısmen -günahsız oldukları hâlde- 'ihanetle itham edilerek" yurtlarından sürüldüler, esir edildiler, hapishanelere dolduruldular, kurşuna dizildiler, kısmen de 'hain' yaftasıyla idam edildiler." Azerbaycanlı vatanseverlerin, mülteci konumuna düşen, esir edilen Anadolu insanının içinde bulunduğu vaziyetten son derece müteessir olduğunu, yürek acısı içinde onların durumunu takip ettiğini ifade eden yazar, makalesini şu çarpıcı ifade ile bitirir: "Hülasa, bu muharebede bir musibet kalmadı ki, kadınlarımız ona duçar olmasınlar."

Bir başka Azerbaycanlı yazar, Reşid Yusufzade ise, Anadolu insanı için yardım toplamada din adamlarının rolünü ele alan "Ruhanilerimiz" adlı bir makale yayınlamıştır Kardeş Kömeği dergisinde. Ona göre, böyle felaketli günlerde iane toplanmasında, din

adamlarının verdikleri manevi desteğin büyük önemi vardır. Bu sebeple, kendini din adamı addetmesine karşın Müslümanlığının gereğini yerine getirmeyen bazılarını şiddetle tenkit etmektedir. Yazara göre, bu tür din adamları, maalesef, büyük çoğunluğu teşkil etmektedirler: "Doğrudur, din adamlarımızın içinde millet ve cemiyet ihtiyaçlarına vâkıf ve aşina olan açık ve terakkiperver zevat yok değildir, fakat bunlar deniz içinde katre kadardır."

Dönemin, Anadolu insanı için destek kampanyası yürüten önemli basın organlarının biri de "Açık Söz" gazetesidir. "Kardeş Kömeği" dergisinin satışından elde edilen gelirin, esirlerin ve mültecilerin ihtiyacı için sarf edilmesini sağlayan aydınlar, daha çok Açık Söz gazetesinin çevresinde bir araya gelmişlerdi. Burada, bir taraftan Türkler arası dayanışmayı savunan yazılar kaleme alıyorlar, diğer taraftan bağımsız Azerbaycan'ı inşa etmenin fikrî ve siyasi yollarını arıyorlardı.

2 Ekim 1915 tarihinde yayın hayatına başlayan Açık Söz, her sayısında Birinci Dünya Savaşı'nın gidişatından haberler veriyor, halkı yurdundan yuvasından ayrı düşen Anadolu Türklerine destek olmaya, sefalet içinde hayatta kalmaya çalışan esirlere yardım eli uzatmaya çağırıyor, bu amaçla toplantılar düzenliyordu. Bunların yanı sıra, gazete sayfalarında Rusya dâhilindeki diğer Türklerin yaptıkları yardımlara da yer veriliyordu.

Gazetenin 19 Ocak 1918 tarihli sayısında yayınlanan "İane" başlıklı yazıdaki "Nargin adlı ölüm adasında yardımsız, tedaviden mahrum, ölümün pençesine terk edilmiş Türk esirlerine ve Anadolu harpzedelerine bir kardeş hediyesi olarak 'Semerkant Erbab Cemiyeti' tarafından gönderilen 1500 manat iane Bakü'deki 'Muhtaçlara Kömek' adresine teslim edilmiştir. İanenin ikinci hissesi de yakınlarda gönderilecektir." ibaresi bunlardan biridir. Yeri gelmişken altını çizelim ki, Türk esirlerinin durumunu öğrenmek, onlara maddi yardımlarda bulunmak amacıyla Rusya'nın çeşitli bölgelerinde Türk esirlerine yardım komiteleri

kuran Yusuf Akçura'nın bunların ortak faaliyet göstermeleri ve toplanan yardımların dağıtımı için gösterdiği çabalar olumlu sonuçlar veriyordu. Bu konuda, Akçura'nın Osmanlı Harbiye Nezareti bünyesindeki ilgili komiteye sunduğu raporda çok sayıda bilgi bulunmaktadır.

Öte yandan Açık Söz gazetesinin 18 Ocak 1918 tarihli sayısında, Anadolu insanına yardım amacıyla yayın hayatına atılacak bir başka gazeteden daha söz edildiği görülmektedir. Bakü'de kurulan "Muhtaçlara Kömek" adlı cemiyet tarafından aynı adla yayınlanacağı duyurulan bu gazetede, yardıma muhtaç insanlara katkıda bulunanların isimlerinin yayınlanmasının, asıl amaçları olacağı duyuruluyordu.

Açık Söz gazetesinin ilan ettiği gibi, "Muhtaçlara Kömek" gazetesinin ilk sayısı 18 Ocak 1918 günü yayınlandı. Yayınlanma maksadını, "Esirlerin ve tüm yardıma muhtaçların maişet ve ihtiyacından bahsetmek" olarak açıklayan gazetenin ayda iki kez çıkarılması düşünülüyordu. Başyazarlığını, Azerbaycan basın hayatında özel bir yeri olan, dönemin önde gelen kalem sahiplerinden Halil İbrahim üstlenmişti. Gazete, bütünüyle Türk esirlerine, onların problemlerinin çözümüne hasredilmişti. Diğer taraftan, Muhtaçlara Kömek Cemiyeti'nin resmî yayın organı olduğundan, okuyucularını bu cemiyetin faaliyetleri hakkında bilgilendiriyor, düzenlenen etkinlikler, toplanan yardımlar ve paralar hakkında yazı ve haberlere yer veriyordu. Gazetede yer alan makalelerin ekseriyeti, Muhtaçlara Kömek Cemiyeti'nin Başkanı Oruç Orucov'la Halil İbrahim tarafından kaleme alınıyordu.

Gazetenin ilk sayısına göz atıldığında, H. İbrahim'in "Yarın", O. Orucov'un "Muhtaçlara Kömek" adlı makaleleriyle söz konusu cemiyet yöneticilerinin "İane ve Eşya Toplamak Hakkında Talimatlar" başlıklı yazılar dikkatleri çekmektedir. Talimattan anlaşıldığı kadarıyla, 11 Ocak 1918 tarihinde alınan bir kararla, esirlere para ve eşya toplamak için cemiyet başkanı Orucov'un

belirlediği kurallar hakkında üyelere bilgi veriliyor, Bakü'nün çeşitli semtlerinde bu işi hayata geçirecek kişilerin adları açıklanıyordu. Mesela, Hạcı Hacıbababeyov Mescidi mahallesine Hacı Kerim ile Hacı Muhtar tayin olunmuş, onlara bu görevlerinde yardımcı olmak üzere de Hacı Ali Emircanov'la Melik Mehemmedoğlu atanmışlardır. Şehrin Çemberekent ve diğer mahalleleri için de benzer listeler hazırlanmıştı.

Gazetede derç edilen "İlan" sütunundan anlaşıldığına göre, cemiyet kararı ile ertesi gün yani 19 Ocak Cuma günü, esirlere iane ve eşya toplamak için tayin edilen ve adları gazetede yayınlanan "muhterem zevat" cemiyet idarehanesine davet ediliyordu. Yardım kampanyasına katılanlar, demek mümkündür ki, gazetenin sayfalarında isim isim zikrediliyor ve verdikleri meblağ ilan ediliyordu.

"İzhari[22] Teşekkür" başlıklı küçük ancak anlamlı yazıda ise esir Türk askerlerinin durumundan söz ediliyordu. Buna göre, "ölüm adası"ndan şehre getirilen esir Türk çocuklarının arasında gözleri kör olanlar vardı. Bu çocuklar, şehre nakledildiklerinde ise halk derhal onların sağlık durumlarının, temizliklerinin kaygısına düşmüştür. Örnek olarak da, söz konusu çocukların "Kadirov" hamamına götürülerek yıkanmalarına yer verilmektedir. Bu işin tüm masrafları da hamam işletmecileri tarafından karşılanmıştır.

Gazetenin ilk sayısında yer alan başyazıda ise H. İbrahim, Türk esirlerine yardımın Azerbaycan Türkleri için bir kardeşlik borcu olduğunu vurgulayarak şu çağrıda bulunuyordu: "Öz yurtlarından, aziz vatanlarından ayrı düşmüş ve bunların sonucu olarak gurbet ellerinde açlık, susuzluk ve türlü felaketlere maruz kalmış insan evlatlarını, ademoğullarını ölümden kurtaralım!"

"Muhtaçlara Kömek" gazetesinin ikinci sayısında da "Esirlerin Şikayeti" adlı bir makaleye yer verildiği görülmektedir. Makalede, Nargin'de ölüm hayatı yaşayan insanların dilinden, onların

22 Açık (ç.n.)

seslerine kulak vermeyen imkân sahibi kişiler eleştirilmektedir. Aynı sayıda yer alan "Esirler Günü" başlıklı yazıdaysa, cemiyet tarafından 19 Ocak'ta düzenlenecek yardım ve eşya toplama kampanyası hakkında bilgiler yer almaktadır.

- Gazetenin üçüncü sayısında Oruç Orucov'un "Muhtaçlık" adlı uzun yazısı dikkat çekmektedir. Yazar, insanları merhamete, ölümün eşiğindeki kimsesizlere yardıma çağırmakta ve bunun Müslüman dayanışmasının bir gereği olduğunu vurgulamaktadır.

Az sayıda nüshası elimize ulaşan "Muhtaçlara Kömek" gazetesi, ne yazık ki, dördüncü sayısından sonra yayın hayatına veda etmek zorunda kalmıştır. Son sayıda yer alan ilandan, bunun sebebinin cemiyetin imkânlarının azalması olduğunu anlıyoruz. İlanda, yardım toplayan, bunun için cemiyetten makbuz alanlardan rica olunuyordu ki, toplanan yardım az bile olsa cemiyete teslim edilsin. "Buna çok ihtiyacımız var." Gazetenin bu son sayısında da, cemiyete dahil olan eşya ve paralar konusundaki bilgilerin yer almaya devam ettiği görülmektedir.

Öte yandan Açık Söz gazetesinin yayınladığı "Esirler Günü" adlı yazıdan, 19 Ocak gününün Azerbaycan'da "esirlerle dayanışma günü" ilan edildiğini öğreniyoruz. Yazıda, bu gün dolayısıyla, esirler için giyecek, yorgan döşek gibi eşyaların toplanacağı haberine yer veriliyordu. Bunun için de şehir belli semtlere bölünüyor, önceden belirlenen yetkili şahıslar görevlendiriliyordu. Bu şahısların iane ve eşya toplama işine sabah erkenden başlayacağı belirtilen yazıda, bu yardım kampanyasının niçin düzenlendiğine ilişkin olarak da şu ifadelere yer veriliyordu: "Bu, otuzu kırkı aynı anda ölen esirler içindir. Esirlere karşı şefkat ve merhamet hissi bizden bunu talep ediyor. Bu gün merhamet keselerinin ağzı geniş açılsın, bize uzatılan eller boş çevrilmesin."

Gazete, "Kardeş Kömeği" dergisinin de daha çok satılıp, daha fazla para toplanabilmesi için, hakkında devamlı ilanlar, haberler yayınlıyordu. Örneğin, gazetenin 2 Ocak 1918 tarihli sayısında,

"Kardeş Kömeği"nin Bakü'de 1 manat 30 gepik, diğer şehirlerde ise 1 manat 70 gepiğe satıldığı duyuruluyordu. Bu duyurunun maksadının, yardım faaliyetini hayat geçirenlerin esirlere, mültecilere daha güçlü bir şekilde yardım elini uzatabilmelerine destek vermek için söz konusu derginin daha çok satılabilmesini temin etmek olduğu anlaşılmaktadır.

Gazete, bu duyuruyu yayınlarken, aynı zamanda mevcut tabloyu da göz önüne seren haberlerle kamuoyunun harekete geçmesini sağlamaya çalışıyordu. Nitekim gazetenin aynı sayısında "Millî Maişet" başlıklı günce altında yayınlanan bir yazıda, Astrahan'da tutulan esirlerin durumuyla ilgili bir haber aktarılıyordu. Aktarıldığına göre, Mevlit Kandili münasebetiyle şehirde Müslüman askerler için yemek tertip edilmiş ve bu ziyafete birçok esir Türk askeri iştirak etmiştir. "43 kişiden oluşan bu esir grubu içerisinde 3-4 civarında zabit de bulunmaktaydı. (Bu esirler) libassız, üst başları viran bir hâlde katılmışlardır. Onlara, "Esirlere Yardım Cemiyeti" tarafından toplanmış palto ve ayakkabılar verilmiştir. Esir zabitlerin her birine 100 ruble, diğerlerine ise 10 ruble para verilmiştir. Toplantıda çeşitli konuşmalar yapılmış, ev sahipleri Türk-Tatar dilinde, esirler kendi şivelerinde hitap etmişlerdir."

"Türk Esirlerine Yardım Komitesi" adıyla Açık Söz gazetesinde 16 Ocak 1918 tarihinde yayınlanan "Tambov'da Türk Esirleri Hakkında" başlıklı bir başka yazıdan da, Rusya'nın bu bölgesinde[23] tutulan esirler hakkında bir hayli bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Makalede şöyle denilmekteydi: "Bakü Cemiyet-i Hayriyesi tarafından esirlere yardımlar organize edilmiştir. Bu cemiyet sayesinde 700 kadar özürlü de memleketine gönderilecektir. Bakü Cemiyet-i Hayriyesi'ne teşekkür ediyoruz, 700 kişilik bu özürlü esirler, belki de Nargin adasından vatanlarına ulaştırılmışlardı." ifadeleri ile bu insanların Azerbaycan'dan yola çıkarıldığını

---

23 Tambov, Rusya'nın Avrupa kısmının merkez bölgesinde yer alan Moskova'dan 450 km. uzaklıkta bir yerleşim yeridir. (ç.n.)

ancak, Rus Hükûmeti'nin müdahalesiyle bu teşebbüsün akamete uğradığını duyurmaktadır. Buna göre, 1917 yılı Kasım ayı başlarında "bu biçareler" öz vatanlarına değil, Tambov'a getirilmişlerdir. "Şimdi bu insanlar Tambov'dadır. O adadan(Nargin) hareket ettikleri" zamanki sayıları "buraya, Tambov'a gelince 527 kişi kalmıştır. Geri kalanlar "yolda" hastalanıp hayatlarını kaybetmişlerdir.

Nargin adasından Türkiye'ye gönderilmek üzere yola çıkarılıp Tambov'a götürülen esirlerin içinde bulundukları dayanılmaz vaziyet karşısında, bölgede yaşayan bazı Müslümanlar yardım ellerini uzatmışlardır. Ancak bu yetersiz kalmaktadır. "Şimdi bu biçarelerin bir kısmı açlıktan vefat ediyor. Bu biçarelerin sayıları çok olduğundan Tambov Müslümanlarının 1500 rublelik yardımları pek az bir miktardır." Bu nedenle makalenin başlığında sözü edilen "Türk Esirlerine Yardım Komitesi", bütün Müslümanlar, bu bağlamda Azerbaycan halkından da yardım beklemektedir.

Alıntı yapılan makalelerin zikrettiği yer adlarından da anlaşılacağı gibi, Rusya'da tutulan esirlere yardım konusunda teşkil edilen komiteler, birbirleriyle irtibatlı faaliyet göstermekte, çalışmalarıyla ilgili birbirlerini bilgilendirmekteydiler. Daha önce bahsedildiği üzere, Rusya'nın farklı bölgelerinde esirlere yardım komitelerinin kurulması, Yusuf Akçura'nın faaliyetlerinin sonucunda mümkün olmuştu. Akçura'nın hazırladığı rapordan; Moskova'da, Ufa'da, Simbirsk'te, Tambov'da, Kazan'da, Çelyabinsk'te, Orenburg'ta, Nijni-Novgorot'ta Türk esirlerine yardım komiteleri kurulduğunu ve bu teşkilatların karşılıklı işbirliği içinde olduklarını anlıyoruz. Azerbaycan'a gelme imkânı bulamayan Akçura, Kafkasya bölgesinde tutulan esirlerin durumları, sağlıkları hakkında bilgi toplanmasını ise İsveç Kızılhaç Cemiyeti'nden rica etmiştir.

Öte yandan Açık Söz ekibinin sayfalarında yer verdiği bu tür haberler, düzenlenmesine öncülük ettiği toplantılar, Azerbaycan

halkının millî dayanışma ruhundan, şefkat hissinden, İslamiyet'e bağlılığının bir tezahüründen başka bir şey değildi aslında.

Bütün bu gelişmeler yaşanırken, Azerbaycan Türklerinin yardımları devam ediyor, bu işte aktif görev üstlenen insanlara gazetelerde teşekkürler yayınlanıyordu. Yine, mesela, Nargin'de esir tutulan ailelere, hastalara ve küçük yaştaki çocuklara daha çok özen gösterilmesini sağlamaya çalışan Muhtaçlara Kömek Cemiyeti, özellikle kimsesiz çocukların himaye altına alınmasını, onların çeşitli ailelerin yanına verilmesi fikrini hayata geçiriyordu. Bununla ilgili bir haberi 7 Ocak 1918 tarihli Açık Söz gazetesinde görmekteyiz. Habere göre, "Geçen gün Nargin'de esir sıfatı ile yaşamakta olan 130 küçük çocuk şehre getirilip Çemberekent'in önündeki eve yerleştirilmişlerdir. Bu (Türk) çocuklara bakmayı, tüm masraflarıyla birlikte 'Muhtaçlara Yardım Cemiyeti' üstlenmiştir. Bu yetimlere bakmak, cemiyete her ay 10 bin manata mal olacaktır."

Kimsesiz çocukların himayesine destek vermek, yetimhanelerin erzak ve giyecek ihtiyacını temin etmek konusunda Azerbaycanlı milliyetperver zenginler, petrol kuyusu sahipleri yardım ellerini uzatıyor, mali destekte bulunuyorlardı. Bu bağlamda Hacı Zeynelabidin Tagıyev'in gerçekleştirdiği işlerin yegâne kaynağı sahip olduğu vatanperverlik ruhu ve kardeşlik hissinden başka bir şey değildi. Aynı şekilde Murtuza Muhtarov, Ağababa Guliyev, İsmail Seferalibeyov, Ejder Aşurbeyov vb. varlıklı insanlar yaptıkları yardımlarla kimsesiz, yetim çocuklara sahip çıkıyorlardı.

Azerbaycan'ın bağımsızlık tarihini hatırat şeklinde yayınlayarak, birçok karanlık sayfalara ışık tutan Naki Bey Şeyhzamanlı'nın anlattıklarından anlaşıldığına göre benzer faaliyetler Bakü dışında da yoğun bir şekilde sürdürülüyordu. Buna göre Gence'de de Türk esirlerinin yetim kalmış çocuklarına yardım için bir Hayriye Cemiyeti hayata geçirilmişti. Öyle ki, bu sayede, Kafkas İslam Ordusu

saflarında Azerbaycan'a gelen subay ve erlerin birçoğu, öz evlatlarına gözyaşları içerisinde Gence'de kavuşmuşlardı.

Diğer taraftan, yardım komiteleri ve aydınlar hasta esirlerin durumunu da göz ardı etmemişler, onların tedavi edilebilmeleri için gerekli ilaçları da temin etmeye çalışmışlardır. Yine Dr. Neriman Nerimanov'un Bakü Şehir Duması'ndaki konuşmasından sonra, adada tutulan, ölümü bekleyen hasta esirlerin birçoğu şehirdeki hastanelere nakledilerek tedavi altına alınmışlardır. Hümmet gazetesinin verdiği bilgilere göre, bu şekilde şehirdeki hastanelere getirilen esir sayısı 300 kadardır.

Bütün bu gerçekler şunu ortaya koymaktadır ki Çar Rusyası'nın Bakü'deki yetkililerinin, güvenlik güçlerinin baskılarına, tehditlerine aldırmayarak, Azerbaycan halkı, Anadolu Türkünün en zor zamanında onları yalnız bırakmamış, imkânları dahilinde ellerinden gelen kardeşlik yardımını göstermişlerdir.

Esirlerin Kaçışının Organize Edilmesi,
Çar Yönetiminin Kaçışlara Engel Olma Mücadelesi

Sarıkamış Harekâtı'nın başarısızlıkla sonuçlanması, Kars ve Erzurum'un işgali, esirlerin sayısını her geçen gün arttırıyordu. Esirlerin dağıtım merkezi olarak Tiflis seçilmişti. Buraya getirilen esirler, vagonlara doldurularak, Nargin'in yanı sıra Sibirya'da bulunan çeşitli esir kamplarına gönderiliyorlardı.

Nargin Adası'na, muhtelif zamanlarda gönderilen esirlerin sayısı ise 10.000 civarındaydı.

Rus Çarlığı'nın Kafkasya Genel Valiliği'nce Azerbaycan'da tutulacak esirler için Nargin adasının seçilmesindeki asıl maksat, esirleri denizin ortasındaki bu adaya koymak suretiyle onları Bakü ahalisinden uzak tutmaktı. Ne var ki, bütün çabalarına rağmen, Azerbaycan Türklerinin esirlerle temasını kesip, onlarla irtibat kurmalarına engel olamayacaklardır. Alınan katı önlemlere

karşın, Azerbaycan Türkleri kayıklara binerek adaya yakınlaşıyor, Türk esirlere erzak, giyecek, ilaç taşıyarak, bir nebze de olsa ihtiyaçlarını temine çalışıyorlardı. Ancak, bu yapılanlar içerisinde en dikkat çekici olanı esirleri adadan kaçırma faaliyetleridir. Azerbaycan Merkezî Devlet Arşivi'nin 46, 486, 493 ve 495 numaralı klasörlerinde muhafaza edilen belgelerde, Nargin adasından kaçmayı başarmış esirlerin hatıralarında, muhacerete çıkmış Azerbaycanlı Türklerin neşrettiği yazılarda bu konuyla ilgili yeterince bilgi bulmak mümkündür.

Örneğin, 46. klasörün 346 numaralı dosyasında bulunan "Nargin İşi" adlı belge, Türk esirlerinin kaçırılmasında Azerbaycanlı müteşebbislerin rolünü gözler önüne sermektedir. Bakü Guberniyası(Valiliği) Jandarma İdaresi'nin araştırma bilgilerine yer verilen dosyada birçok ilginç bilgiye ulaşılmaktadır. 81 sayfadan oluşan ve 32 tahkikat senedinin yer aldığı bu dosya 5 Ekim 30 Aralık 1915 tarihleri arasındaki yaklaşık üç ay süren bir araştırmanın mahsulüdür. İçerisinde Jandarma İstihbarat Servisi'nin topladığı esirlerin kaçırılması ile ilgili bilgilerin yanında Bakü ahalisinin Rusya-Türkiye savaşına bakışına dair belgeler de yer almaktadır.

Dosyanın içeriğinden anlaşıldığına göre, soruşturma, Ermeni asıllı Aleksandr Bogdanoviç Akopov(Akopyan)'ın Çarlık Kafkasya Genel Valiliği'ne gönderdiği bir ihbar mektubu üzerine başlatılmıştır. Buna göre, Nargin adasındaki esir Türk subaylarının kaçırılmasına iştirak etmiş oldukları gerekçesiyle Azerbaycanlı müteşebbislerden İsmail Seferalibeyov, Murtuza Muhtarov, Acar Aşurbeyov ve onun hayat arkadaşı, Müslüman Kadınları Hayriye Cemiyeti Başkanı Sona Hanım Hacıyeva hakkında soruşturma açılmasına karar verilmiştir. Çünkü Akopov, mektubunda, Nargin'deki esir kampında tutulan 9 Türk subayının kaçırılmasında bu şahısların rol aldığını ileri sürüyordu. Hakikaten, 29 Temmuz 1915 tarihinde, Yüzbaşı Süheyl İzzet, Ferhat Dursun, Şükrü

Şaban, Üsteğmen Osman Nuri Abdullah, teğmen Yusuf Ziya ve asteğmenler Hüseyin Hilmi, Fikri Şakir ve Yusuf İbrahim, esir kampından kaçırılmış, güneye götürülerek, İran Astarası'na geçirilmişlerdi.

- Akopov, mektubunda bunların yanı sıra sözü edilenlerin hâlen adadaki esir Türklerle sıkı ilgilerini sürdürdüklerini de iddia ediyordu. Ona göre, değil yalnızca kaçırılan subaylar, adada tutulan esirler de bu Azerbaycanlı müteşebbislerin himayesi altındadırlar. Zengin Azerbaycanlılar, esirlerle irtibatı hiç kesmemişlerdir, hatta onları kendi evlerinde misafir bile etmektedirler. O, bu iddialarını zengin Ağasiyev'in de[24] tasdik edebileceğini belirtir.

Bakü Jandarma İdaresi tarafından tanık olarak ifadesi alınan ve bir işi de Ruslara jurnalcilik yapmak olan Ağasiyev de Akopov'un iddialarını doğrulayarak, Azerbaycanlı tüccarların Türk esirleri için alınan erzak ve eşyanın fiyatında indirim yaptıklarını, böylece esirlerin daha az miktarda para ödeyerek beslenmeleri ve giyinmelerinin sağlandığını iddia etmiştir. Hatta bu esirlerden birisi, Azerbaycanlılara ait olduğunu sanarak, onun dükkânına gelmiş ve alacağı malzemenin fiyatında indirim talebinde bulunmuştur.

Belgelerden, Jandarma İdaresi'nin Akapov'un mektubundaki iddiaları son derece ciddiye aldığı ve titiz bir araştırma yaptığı görülmektedir. Nitekim bu amaçla ajanlar da görevlendirmiştir. Bakü Müslüman Kadınlar Hayriye Cemiyeti'nin Başkanı Sona Hacıyeva hakkındaki istihbarat raporları bu konuya verdikleri önemi açık olarak ortaya koymaktadır. Raporlara göre, Hacıyeva, Müslüman Kadınlar Hayriye Cemiyeti'nin Başkanı sıfatıyla sık sık Nargin adasını ziyaret etmekte, hatta yakın akrabalarını da beraberinde götürmektedir.

---

24 Akopov'un sözünü ettiği Ağasiyev, Ermeni asıllı meşhur Esriyan olabilir. (Azerbaycan baskısı redaktörünün notu).

İstihbarat birimlerine ajanlık yapanlardan bir başkası da, "Araz Deniz Nakliyatı Şirketi'nin yöneticisi Antonov'dur. Antonov, 29 Ağustos 1915 tarihinde Bakü Guberniyası Jandarma İdaresi başkan yardımcısına gönderdiği bir ihbar mektubunda, Sona Hanım'ın esirlerle irtibatı hakkında geniş bilgiler vermektedir. Esirlere dayandırdığı bu bilgilere göre, Sona Hanım, şahsi kayığı ile adaya gelmekte, kayığını istediği yere yanaştırmakta ve esirlerle gün batımına kadar sohbet etmektedir. O, bu gelişleri sırasında esir kampına, kimsenin dikkatini çekmeyecek bir şekilde erzak ve giyecekler de getirmektedir. Araştırma dosyasından anlaşıldığı kadarıyla, Hacıyeva'nın böylesine rahat davranmasında, adadaki esir kampının komutanı Poltaratski ile tanışıklığının önemli rolü vardır.

Bunun üzerine sorgulanan Sona Hanım ise Nargin adasında tutulan esirlerin kendi evinde misafir edilmesi hususunu kabul etmiş, ancak sorun çıkaracağını anladığında bu davetlerden imtina ettiğini söylemiştir.

Arşivde muhafaza edilen belgeler arasında, Bakü ve çevresinde Türkçü olarak tanınan Ağabala Guliyev'in de esirlerin kaçırılması meselesine iştirak ettiği konusunda da bilgiler bulunmaktadır. Akopov'un ihbar mektubunda, Guliyev'in Rus karşıtı bir politika izlediği, yerli halk arasında bu yönde propaganda yürüttüğü, Osmanlı padişahının fotoğrafını taşıdığı bildirilmektedir. Hatta, ona ait şahsi belgelerde muhtelif Türkiye tasvirleri de bulunması da suçlama için bir bahane olmaktadır. Belgelerdeki iddialara göre, sekiz Türk subayının adadan kaçırılması işini tertip eden de odur ve bu operasyonu Haydar Zeynelov'un yardımları ile başarmıştır. Esirler, adadan kaçışları temin edildikten sonra ilk olarak "İsmailiye Misafirhanesi"ne getirilmiş, burada şereflerine ziyafet verilmiştir. Akopov, jurnaline daha sonra şöyle devam etmektedir: "Söz konusu ziyafete, Ağabala Guliyev'den başka

Mirtağı Mirbabayev, Alihaydar Babayev, Balagardaş İbrahimov, Kasım Kasımov da katıldılar."

Bu ihbar doğrultusunda jandarma tarafından yürütülen soruşturmada, gerçekten de İsmailiye Misafirhanesi'nde çeşitli Türk esirlerinin geceledikleri ortaya çıkarılmıştır. Soruşturma raporunun 54. sayfasında, misafirhanenin konaklama defterinde Türk esirlerinin adlarının yazılı olduğu ifade edilmektedir. İsmail Salih, Osman Halil, Ahmet Mülkedar ve Sabit Halid isimli Türklerin yanı sıra listede çeşitli Alman ve Avusturyalı esirlerin de adlarının yazılı olduğu görülmektedir. Anlaşılıyor ki, aynı araştırmalar Bakü'nün başka otellerinde de, örneğin Tebriz Oteli, yapılmıştır.

Azerbaycan Merkezî Devlet Arşivi'nde bulunan belgeler incelendiğinde, esir kampındaki durumu gözler önüne seren bilgilere de rastlanmaktadır. Bu belgelerden, adada tutulan Türk esirlerin denetim görevinin Ermenilere bırakıldığı açık olarak anlaşılmaktadır. Komutan Antonov'un hazırladığı bir rapora göre, Ermenilere bu görevin verilmesinin sebebi, Türklere duydukları nefretten dolayıdır. Düşünülüyordu ki, bu nefret ve intikam duyguları Türklerin kontrol altında tutulabilmesinin en etkin yoludur. "Ancak, teessüf ki Nargin hapishanesinin o sıradaki komutanı Poltaratski, esirlerin kaçışı zamanı hastalıkla mücadele ediyordu. Tifodan muzdaripti ve bunun için ciddi bir denetim mekanizmasını hayata geçirememişti."

Esirlerin nasıl kaçtıklarını tüm ayrıntılarıyla aydınlatabilmek için büyük gayret sarf eden Çarlık görevlileri, somut bulgulara da ulaşmışlardır. Buna göre, "Kinyaz Borodanski" gemisiyle Nargin'den şehre gelen esirler, bir gece İsmailiye Misafirhanesi'nde konakladıktan sonra Astara'ya doğru yola koyulmuşlardır. Bakü'deyken buralı Alibaba ile irtibat kuran esirler, Astara'da ise Müslüman Hayriye Cemiyeti üyeleri ile temasa geçerek, sahte İran pasaportuyla "İvan Kolesnikov" gemisine binmiş ve bu yolla İran'a geçmişlerdir. Konuyla ilgili olarak Lenkeran polisinin araştırmaları

sırasında, bu operasyonun Hacı Ağa Habibullayev tarafından hayata geçirildiği ortaya çıkmıştır. Bu kaçırma eylemine Hacı Ağa'nın, İran Konsolosluğu'nda çalışan kardeşi Beşir Habibullayev de iştirak etmiştir. Arşiv belgelerinden bu olayla bağlantı olarak, Hacı Ağa Habibullayev, Abdül Hüseyn Kerimoğlu ile Alesger Memmedov'un tutuklandığı da anlaşılmaktadır.

Türk subayları ve diğer esirlerin kaçışı, şehre gidiş izni alanların geri dönmeyişi, Bakü Jandarma İdaresi'nde, özellikle de Tiflis'teki Kafkasya Genel Valiliği'nde ciddi rahatsızlıklara yol açıyordu. Bunun üzerine, kaçışların engellenmesi için alınan önlemlerin daha da sıkılaştırılması için emirler verildi. Bunlardan biri de esirlerle bağlantı kuran, onların maddi ihtiyaçlarını temin eden ve sahte İran pasaportuyla Türkiye'ye kaçmalarına yardım eden kuruluş ve şahısların tespit edilmesiydi. Ajanlardan yararlanmanın yararlı olacağı düşünülerek, esir kampına, çeşitli hayır cemiyetlerine ve halkın toplu olarak bulunduğu mekânlara özel ajanlar yerleştirildi. Bu ajanlara verilen talimatların başında, Azerbaycanlı tüccarların, aydınların sürekli nezaret altında tutulması, 24 saat izlenmesi geliyordu.

Arşivlerde yer alan konuyla ilgili gizli damgalı belgeler incelendiğinde, bu ajanların en dikkat çekicilerinden birinin "İvan Konstantinov Antonoidin" olduğu görülmektedir. Yunan asıllı olan, Sivastopol doğumlu Antonoidin, Bahçesaray'da yaşamış, akıcı Türkçe konuşan biriydi. Kendini Enver Paşa'nın kardeşi olarak tanıtıyor, savaş sırasında Ruslara esir düştüğünü söylüyordu. Faaliyet sahası olarak da, Müslüman ahalinin sohbet ve toplanma mekânları olan çayhaneleri seçiyordu. Planı da şöyleydi: Türkiye'ye kaçmak için imkân arıyordu ve öz yurduna dönebilmesi için halkın yardımına ihtiyacı vardı. Hazırlanan senaryoya göre o, bu yolla Türk esirlerinin hangi yollarla, kimlerin vasıtasıyla kaçırıldığını ortaya çıkaracaktı. Antonoidin, bu faaliyetleri sırasında hazırladığı istihbarat raporlarında yerli Müslüman ahalinin

Türkiye'ye ve Türklere büyük sevgi beslediklerini de kaydetmektedir: "Ahali, Türkiye'yi sempatiyle izlemektedir. Savaşın gidişatından da haberdarlar. Beni kaçırmayı kabul eden Müslümanlar diyorlar ki; onlar, daha önce de Türk esirlerini İran yoluyla Türkiye'ye geçirmişler. Hatta onlar bana, Türkiye'ye ulaştığımda -ilgili makamlara- buradaki halkın onların yolunu gözlediğini de söylememi istediler."

Temasta bulunduğu insanların onun bu isteğini yerine getirmeyi kabul ettikleri, Şuşa-Culfa yolu ile İran'a geçişine yardım etmeye razı oldukları anlaşılmaktadır. Ancak, kısa zaman sonra Çarlık ajanlarının kurdukları bu senaryonun farkına varan Azerbaycanlılar, İvan Konstantinov Antonoidin'in İran'a geçmesine yardım etmekten vazgeçeceklerdir.

* * *

Esirlerin kaçırılmasına Azerbaycanlı tüccarların, petrol sanayicilerinin ve halkın katılımını araştırmak için Bakü Jandarma İdaresi istihbarat faaliyetlerini güçlendirdi. Hazırlanmış senaryoya uygun olarak, kendini esir Türk subayı olarak tanıtan İvan Konstantinov Antonoidin, ilk olarak, Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinden biri olan müteşebbis İsmail Seferalibeyov'u izlemeye başlayacaktır. Uygun bir fırsat bulduğunda da İsmail Bey'in ofisine giderek ondan, İran üzerinden Türkiye'ye kaçmasına yardım etmesini istemiştir. İvan Konstantinov, hazırladığı istihbarat raporunda, İsmail Bey tarafından karşılanışı ve onunla yaptığı konuşmadan şöyle bahsetmektedir: "Ben dedim ki; kampta esir olan subay dostlarım kaçmayı başardılar. Benim de kaçabilmem için yardım etmesini, maddi destekte bulunmasını rica ettim. Başlangıçta Seferalibeyov'un teklifimi müspet karşıladığını yüz çizgilerinden anladım. Ardından bana sorular sormaya başladı. Dedi ki; esir arkadaşlarının adlarını sayabilir misin? Benim dilim tutuldu, çareyi sessizce orayı

terk etmekte buldum." Böylece, İsmail Bey Seferalibeyov'un ihtiyatlı tutumu sonucu Jandarma İdaresi'nin planları altüst olmuştur.

Bakü Jandarması Gizli Polis Teşkilatı'nın sonraki hedefi, Kafkas Müslümanları arasında oldukça nüfuz sahibi olan, Bakü ahalisinin de sevgisini kazanmış Süleyman Sefihanov olacaktır. Merkezî Tarih Arşivi'nin 46. klasörünün 228 numaralı dosyasında muhafaza edilen belgelerden anlaşıldığına göre, bu konuda istihbarat çalışmasının başlatılmasına, jandarma idaresine gönderilen gizli bir mektup sebep olmuştur. Mektubu gönderen isimsiz şahıs, "Sefihanov'(un), sahip olduğu nüfuzdan yararlanarak Bakü ve Kafkas ahalisi arasında antiRus propagandası yürütmekte olduğunu, insanları Türkiye için faaliyet göstermeye teşvik ettiğini" ileri sürüyor, İran yoluyla kendisine çeşitli bilgiler gönderildiğini ifade ediyordu.

Bu mektup üzerine 24 Aralık 1914 tarihinde gizli bir soruşturma başlatılmış, Sefihanov'un faaliyetleri izlenmeye, İran'dan onun adına gönderilen mektuplar gizlice kontrol edilmeye başlanmıştır. Bu faaliyetler sonucu, İran'dan Sefihanov adına gönderilen, Türkçe mektuplar ele geçirilmiştir. Bunların biri olan, aşağı kısmında ay yıldız ve "Difai Fırkası"nın[25] mührüne benzer bir şeklin yer aldığı mektupta şöyle deniliyordu: "Aziz kardeşimiz Süleyman! Artık, Sarıkamış'ı ele geçirdik, Kars bombalanmaktadır. İran'da ve Hindistan'da işlerimiz kötü gitmiyor. Yakın bir zamanda da Kafkas'a konuk olacağız. Siz bizim Kafkasya'daki "İdare Meclisi'mizin" başkanısınız. Üçüncü defadır ki para gönderiyorsunuz. Biz o paraları teslim aldık. Bugünlerde bizim adamlarımızdan sizinle temas kuranlar olacaktır. Başkaları vasıtasıyla söz konusu paralar İbrahim Paşa Hacıali oğlu Hüseyin'e

25 Difai Fırkası, kurucuları arasında Ağaoğlu Ahmet'in de bulunduğu Azerbaycan istiklal harekctinde önemli yeri olan bir partidir. 1905 yılında Gence'de gizli bir teşkilat olarak kurulmuştur (ç.n.)

ulaştırılacak, o da parayı bize teslim edecektir." İmza yerine ise Lütfü Ali adlı bir şahsın adı yazılı olduğu görülmektedir.

Bu mektup üzerine sorguya alınan Süleyman Sefihanov, kendisine yöneltilen suçlamaları reddetmiş, bu işin düzmece olduğunu, düşmanları tarafından tertip edildiğini söylemiştir. Altını çizelim ki, 5 Ocak 1915 tarihinde başlatılan tahkikat ve sorgulamalar, delillerin toplanması ve araştırılması işi 1916 yılı Şubat ayının 13'üne kadar sürdürülmüştür.[26]

Türkiye'ye ilginin artması, esir Türklerin kaçırılması, Azerbaycan halkının "cihad-ı ekbere hazırlandığı", Bakü'deki Ruslar aleyhine ayaklanmaların başlayacağı haberleri Kafkasya Genel Valiliği'ni son derece rahatsız ediyordu. Millî ve dinî hislerden doğan dayanışmanın istenmeyen sonuçlara yol açabileceğini düşünen Genel Valilik'in Bakü temsilcileri, Azerbaycan aydınları ve müteşebbislerinin faaliyetlerini gizlice nezaret altına alma işine daha fazla önem verdiler ve takibatı daha da sıkılaştırmaya başladılar.

İstihbarat şebekesinin verdiği bilgilere göre, aydınlar arasında Alimerdan Topçubaşov, İsa Aşurbeyov, Murtuza Muhtarov, Ağabala Guliyev, İsmail Seferalibeyov ve Sona Hanım Hacıyeva'nın bu yöndeki faaliyetleri dikkatle takip ediliyordu. Örneğin, üzerinde "severşenno sekretno"[27] ibareli 46. klasöre ait dosyalarda Nargin adasından Türk esirlerinin kaçırılışını esas tertip eden kişi olarak tanımlanan Ağabala Guliyev hakkında birçok gizli istihbarat bilgisi yer almaktadır. Dosyadaki bilgilerden anlaşıldığına göre 1908 yılından itibaren "Hümmet" teşkilatının etkin üyelerinden biri olan Guliyev, Türkçü fikirleri dolayısıyla halk arasında saygın bir yere sahiptir. Türk esirlerine verdiği desteklerden dolayı da Osmanlı Devleti tarafından "Kızılay" madalyası ile taltif edilmiştir.

26 **ARMDTA,** Fond 46, Liste 1, iş 228.

27 Çok gizli. (ç.n.)

Aynı şekilde, büyük Azerbaycanlı, Kafkas Müslümanlarının cömertliğine sığındığı ve kendilerinin atası kabul ettikleri Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in faaliyetleri de özel olarak takip altında bulunduruluyor, onun hakkında da istihbarat raporları düzenleniyordu. Hatta bazı gazetelerde Türkiye'ye sığınacağı konusunda uydurma haberler yayınlatılıyor, çeşitli şantajlara maruz bırakılıyordu.

Öte yandan yalnızca aydınlar ve zengin kişiler değil, sıradan insanlar arasında da Türkiye'ye yakınlık duyanlar hakkında sürekli olarak bilgi toplanıyor, etkili kişiler belirleniyor ve zararsız hâle getirilmeye çalışılıyordu.

Bakü Guberniyası Jandarma İdaresi'nce, Dağıstan'ın Samur bölgesi doğumlu olup Bakü'de emlâk alım satımıyla meşgul olan Kavkay Aslan oğlu Aslanov'un 24 Ocak 1915 tarihinde göz altına alınarak tutuklanması da Türkiye taraftarı olmasıyla ilgiliydi. Evinde yapılan aramalar sırasında Türkiye sultanlarının portreleri, Türkiye-Rusya savaşıyla ilgili belgeler, Enver ve Mahmut Şevket paşaların, Niyazi Bey'in fotoğrafları, Türk esirleri için toplanan yardımlar hakkında altı mektup ve bu bağlamda Kızılay Cemiyeti'ne ödediği paranın makbuzları bulunmuştu. Yapılan soruşturma ve sorgulama raporlarından anlaşılıyor ki Aslanov, hayatlarını kaybeden Türk esirlerinin definlerine de aktif bir şekilde katılmıştır. Bunun yanı sıra cemiyet içinde de yeterince nüfuz sahibidir. Bu raporlarda tehlikeli bir siyasi adam şeklinde değerlendirilen Kavkay Aslanov'un, Türklerle savaşın tüm hızıyla devam ettiği bir ortamda Müslümanlar arasında kalmaması gerektiğine karar verilerek Kafkasya'dan sürgün edilmesine karar verilmiştir.

Hayat yoldaşı, Aslanov'un hapsinin kanunsuz olduğunu, onun aleyhinde olanlar tarafından iftiraya maruz kaldığını ifade ederek, Bakü Şehri Polis İdaresi'ne bir dilekçe göndermiştir. Ne var ki bu dilekçesinde, söylediklerini teyit için birkaç tanınmış insanın,

bu bağlamda Hacı Zeynelabidin Tağıyev ve Türk esirlerinin kaçışını organize eden kişi olduğu gerekçesiyle gizli polisin takibinde olan Ağabala Guliyev'i referans gösterecektir.

Rus istihbarat birimlerince yürütülen bütün bu araştırmalar, çeşitli şahıslar hakkında Türkiye taraftarı suçlamasıyla dava açılmaya başlanması Azerbaycan'daki mevcut siyasi atmosferin niteliğini açık olarak ortaya koyuyordu. Bu atmosfer, Türkiye'nin kardeş ülke olarak desteklenmesi, millî düşüncenin topluma sirayeti ile de alâkalı idi. Genel Valilik ise, tüm çabalarına karşın, bu duyguyu ortadan kaldırmakta aciz kalıyordu.

Esirlerin kaçışı sahte İran pasaportları ile sağlandığından İran'ın Bakü Konsolosluğu'nun da faaliyetleri takibe alınmış ve hakkında birçok gizli istihbarat raporu hazırlanmıştır. Bu konuda, Bakü'de faaliyet gösteren İranlı tüccarlardan da yararlanıldığı görülmektedir. Örneğin, 26 Kasım 1915 tarihinde Kafkasya Harp Dairesi'ne gönderilen imzasız bir ihbar mektubunda, bu İranlı tüccarlar, Konsolos Devlet Han'ın bu yöndeki faaliyetleri hakkında jurnalde bulunuyorlardı. Bu imzasız mektupta bu bağlamda şöyle deniliyordu: "Davut Han Nüsret-ül Vezate vatanseverlik adıyla bizden, Rus esaretinden kaçan Türk zabitleri için para topluyor. Konsolos, şimdiye kadar 20 Türk esirinin Bakü'den çıkışını sağlamıştır."

İmzasız ihbar sahipleri, Azerbaycan'da yaşanan yiyecek kıtlığı konusunda da İran Konsolosu'nu suçlamakta; erzakın, özellikle şeker ve keten bezinin İran üzerinden Türkiye'ye taşındığını iddia ediyorlardı.

Bu ihbarları araştıran Jandarma İdaresi, Kafkasya Harp Dairesi Komutanlığı'na, gönderdiği acil kodlu bir telgrafla, İran'a yapılan tahıl ve şeker satışının yasaklanmasını talep edecektir.

Çarlığın gizli hizmet organları, Azerbaycanlı yardımsever, Müslümanların destekçisi Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in İran'a

kumaş satmasından da kuşkulanıyorlardı. Düşünüyorlardı ki, bu kumaşlar İran üzerinden Türkiye'ye sevk edilmektedir.

1915 yılı Şubat ayının 20'sinde "çok gizli" damgasıyla Çarlık Kafkasya Naipliği tarafından Bakü Polis İdaresi ve Demiryol Jandarma İdaresi'ne gönderilen yazıda, Türkiye'den Azerbaycan'a İran yoluyla casuslar gönderildiği bildirilerek, bu konuda gerekli tahkikat yapılması ve önlemlerin alınması isteniyordu. Yazıya göre Türkiye'den gönderilen casuslar mülteci ve küçük tacir kisvesiyle faaliyet göstermekteydiler.

Bunun üzerine başlatılan çalışmalar sonucu, bazı isimlerin kayda geçirildiği görülmektedir. Örneğin, Bakü Şehir Polis İdaresi kayıtlarında, Dağıstan uyruklu Mehi Ömeroğlu ile Muhammed Ravalı isimli şahısların Türkiye lehine casusluk faaliyetinde bulundukları iddiasıyla soruşturuldukları görülmektedir. Kayıtlarda yer alan bilgilere göre, bu iki şahıs bir süre Türkiye'de yaşadıktan sonra Türk ajanları olarak Bakü'ye dönmüşler ve burada Türkiye lehine faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Bunun yanında askerî konularla ilgili bilgi toplamakla ve halk arasında propaganda faaliyetleri yürütmekle de meşgul olmaktadırlar. Yine kayıtlardan anlaşıldığı üzere, bu insanlarla ilgili gerekli önlemlerin alınması ve etkisiz hâle getirilmeleri için yetkili birimlere talimat verilmiştir.

Çarlık yöneticilerinin tüm bu çabalarına rağmen, halk arasında Türkiye'ye ilgi günden günde daha da artıyordu. Bunun yanı sıra savaş esirlerinin kaçırılma faaliyetlerinin de engellenememesi, Azerbaycan'daki siyasi atmosferin Rusya lehine olmadığını açık olarak ortaya koyuyordu. Bu durum, Bakü Guberniyası Jandarma İdaresi Keşif Birim Sorumlusu'nun bir yazısına da aksetmiştir. 4 Eylül 1915 tarihli bu yazıda şöyle deniliyordu:

> "Bana havale edilen, istihbarat birimince hazırlanan ancak henüz teyit edilmemiş bilgiye göre, Bakü Müslümanlarının hâlet-i ruhiyeleri oldukça yüksek bir durumdadır. (Halk içinde) Afganistan,

İran ve özellikle de Kafkas Müslümanları arasında isyan ve direnişlerin başlayacağı hakkında söylentiler dolaşmaktadır. Ne zaman ki Türkler (cephede) ilerlemeye başlasa, Müslüman kitlelerin hâlet-i ruhiyesi yükselmektedir. Bakü ahalisinin, gerek üst gerekse alt tabakasının temsilcileri Türklerin tarafını tutmaktadır. Hatta cephede vaziyet aleyhimize bir gelişme gösterirse, Müslümanların sessiz kalacağını ummak kendimizi aldatmak olur. Türklerin başarıları üzerine Müslümanların ayağa kalkması sürpriz olmaz."

* * *

Belgeler ve dönem tanıklarının anıları incelendiğinde bu kaçırma mücadelesine toplumun hemen her kesiminden gönüllülerin katıldığı görülmektedir.

1939 yılında Türkiye'de yayınlanan "Azerbaycan Yurt Bilgisi"nin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş yıldönümüne hasredilmiş özel sayısında Miraziz Saidli'nin, "28 Mayıs İstiklal Yolunda Azerbaycan Talebeleri" başlıklı yazısında, öğrencilerin Nargin adasından esirlerin kaçırılması için gösterdikleri faaliyetler anlatılır. Rusya'nın çeşitli bölgelerinde öğrenim gören Azerbaycanlı öğrencilerin, Bolşevik Devrimi arifesinde vatanlarına dönerek gizli "Kafkas Müslümanları Talebeleri" cemiyetini kurduklarını hatırlatan yazar, üç önemli hedefleri olduğunu ifade etmektedir: Kafkas Müslümanları Kurultayı'na katılmak, Nargin Adasındaki Türk esirlerini kaçırmak ve askerî eğitim görmemiş Azeri Türklerinden gönüllü asker toplamak.

Aynı yazısında, Türk esirlerine yardım eden gizli cemiyetin üyelerinin yalnızca öğrencilerden oluşmadığının da altını çizen Saidli, Nargin'den nasıl adam kaçırdıklarını şöyle anlatmaktadır:

"Biz orada birkaç kişiydik. Bazı zengin ailelere mensup kadınların da bu işe yardımı dokunuyordu. Bu kadınlar, yemeğin yanında askerlere silah ve el fenerleri götürülmesi işini de

üstlenmişlerdi. Gece yarısı adanın sahillerinde pusuya yatan teşkilat üyelerimiz, kayıkları lamba ışığında sürerek, sessiz bir şekilde birkaç Türk esirini kaçırırdı. Bir gün 16 subay kaçırıldı. 'Zığ' burnuna bağlanan kayık, geceleyin dalgalar tarafından denizin açıklarına sürüklenmişti. Gündüz Rus gözetleyiciler bu kayığı bulmuşlar. Aynı gün Rus gazeteleri şu sevindirici(!) haberi veriyorlardı: 'Bu gece, Nargin Adasından 16 Türk subayı kaçmaya teşebbüs etmiş, ancak fırtına kayığı alabora etmiş, subaylar boğulmuşlardır.' hâlbuki kaçırılan subaylar, o sırada Cemiyet-i Hayriye binasında (İsmailiye) istirahat etmekte idiler. Demek kaçırılanların izini, Hazar Denizi 'yıkamıştı'."

Müslüman Millî Komitesi'nin ve Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin Nargin esirleri için gösterdikleri fedakârlıklardan söz eden bir başka kaynak da, Hüsamettin Tuğaç tarafından kaleme alınan "Bir Neslin Dramı" adlı hatıralardır. Sibirya'daki esir kampından kaçarak Azerbaycan'a gelen, bir süre burada kaldıktan sonra, Türkiye'den askerî yardım talep etmek üzere oluşturulan heyete katılarak 1918 yılı başlarında İstanbul'a giden Tuğaç,[28] Azerbaycan'dayken Millî Komite ile birlikte çalıştığını söylemektedir. Tuğaç anılarında, burada "Alimerdan Topçubaşov'un yardımcısı Mirze Davut'la birlikte çalışırdım." dedikten sonra, "Mirze Davut, esir kampındaki Türklerle irtibat kurmak için bana Mirmuhammed adlı bir kişinin yardımcı olacağını söyledi. Mirmuhammed daha önceleri de, Millî Komite merkeziyle Nargin Adasındaki Türk esirleri arasında bağlantı işini üstlenmiş bir kişiydi." diyerek Millî Komite'nin esir kaçırma konusundaki faaliyetleri hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir.

28 Osmanlı Devleti'ndan askerî yardım temini için oluşturulan heyete dâhil olan Hüsamettin Tuğaç, İstanbul'da yürütülen görüşmeler sırasında aktif bir rol oynamıştır. Ayrıca, savaştan çekilen Rus birliklerinin anlaşmaya aykırı davranarak Azerbaycan Türklerine bırakmak istemedikleri silahların ele geçirilerek, halka dağıtılmasında da önemli bir görev üstlenmiştir.

Millî duruşu ile Bakü zenginleri arasında farklı bir konuma sahip olan Murtuza Muhtarov da esirlerin kaçırılması faaliyetlerine yakından katılanlardan biriydi. Değerli yazar Gılman İlkin'in naklettiğine göre Muhtarov, adaya bizzat gider, kaçırılacak askerleri "öldü" diyerek tabutlara koyar, daha sonra bu tabutların içindeki "ölüleri" taşla yer değiştirerek, tabutları denize attırır, askerleri de gizlice yanında götürürmüş.

Taşıdığı tüm riskler ve büyük zorluklara rağmen Azerbaycan Türkleri, savaşın gidişatının Türkiye lehine dönmesine katkı sağlayacağı ümidiyle birçok yüksek rütbeli subayı da Nargin adasındaki esir kampından kaçırmaya muvaffak oldular. Azerbaycan Türklerinin, kaçmalarına yardımcı oldukları bu subaylar, Türkiye'ye ulaştıktan sonra, hem Millî Mücadele'ye katkı sağlamışlar, hem de Cumhuriyet döneminde yararlı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Türk ordusunun öncü pilotlarından Vecihi (Hürkuş) Bey'in hikâyesi bu bağlamda ilginç örneklerden biridir.

1869 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Vecihi Bey, Birinci Dünya Savaşı sırasında kısıtlı imkânlarıyla birçok düşman uçağını imha etmesiyle tanınan cesur bir savaş pilotuydu. O, uçak düşüren ilk Türk pilotu olarak da tanınmaktaydı. Cumhuriyetin ilânından sonra da ilk Türk uçağını imal eden kişi o olacaktır.[29]

Vecihi Bey, 1917 yılı sonbaharında Kafkas cephesinde katıldığı bir hava harekâtından sonra uçağının düşmesi sonucu Ruslar tarafından esir edilir ve Nargin'e götürülür. Esir kampında bir süre kaldıktan sonra, Azerbaycan Türkleri kendisiyle irtibatı kurarlar. Bir süre sonra adadan kaçmayı başarır ve doğum yeri olan Erzurum'a gider. Daha sonra Mustafa Kemal'in başlattığı Millî Mücadele'ye katılır. Cumhuriyet'in ilânından sonra da uçak yapımı ile ilgili çalışmalarını sürdürür, çeşitli tasarım ve uygulamalar

29 Otobiyografisi için bk. Vecihi Hürkuş, **Bir Tayyarecinin Anıları**, YKY, İstanbul, 2000.

yapar. Soyadı Kanunu'nun çıkmasından sonra "Hürkuş" soyadını alır. 1969'da hayata gözlerini yumar.

Vecihi Hürkuş gibi, kaçırıldıktan sonra hem Millî Mücadele hem de sonraki dönemlerde önemli hizmetlerde bulunan daha pek çok insan vardır. Bu esirlerden bir kısmı hatıralarını kaleme almışlar ve yakınlarıyla paylaşmışlardır. Bu hatıralarda, Azerbaycan halkının kurtarıcılık misyonlarını nasıl hayata geçirdikleri, bu uğurda katlandıkları çile ve zorluklar açık bir dille nakledilmektedir. Binbaşı rütbesiyle Sarıkamış'ta esir düşen ve bir müddet Nargin'de esaret hayatı yaşayan Tuğgeneral Ziya Yergök'ün oğlu Nurullah Yergök, "Cehennem Adası Nargin" adlı belgeselde, babasının Azerbaycan Türklerinin destekleriyle kaçışını şöyle ifade etmektedir: "Açlık, susuzluk ve bir taraftan da hastalık hüküm sürüyordu. Birçok esir kaçmaya çalıştı. Babam da esirliğe tahammül edememiş. Azerbaycan'da kurulan Türk cemiyetlerinden yardım alarak esir kampından kaçmış."

Babası esir düştüğünde ayağında yalnızca çarık olduğunu da söyleyen Nurullah Yergök, Azerbaycan Türklerinin esirlere verdiği desteği kardeşliğin bir tezahürü olarak değerlendirmektedir.

Nargin'in, 1888 yılında Rize'nin Çayeli ilçesi Venekdere Erenler köyünde doğan ve "Do Yusuf" olarak da tanınan Yusuf Taşçı'nın hayatında da özel bir yeri vardır. Sarıkamış harekâtı sırasında esir düşen Yusuf Taşçı'nın esaret hayatı yaklaşık üç yıl sürmüştür. Rusçayı ana dili gibi bildiği için Nargin'de kamp doktorunun tercümanı olarak çalışmıştır. 1917 yılı sonlarında da Azerbaycan Türklerinin yardımıyla kaçarak önce İstanbul'a gitmiş, ardından da doğduğu yere dönmüştür. Babalarının Nargin adasındaki tutsaklık günleriyle ilgili, Türkiye'nin muhtelif haber kanallarına bilgi aktaran Ali Osman ve Adil Taşçı kardeşler, bunun yanı sıra Nargin konusunu çeşitli vesilelerle gündeme taşımaya da çalışmaktadırlar.[30]

30 http://venekdere.net/forum/index.php?topic=49.0.

Yalnızca esirlere değil, savaşın yıkıcılığından yakasını kurtarmak isteyen sivillerin, ebeveynlerini yitirmiş çocukların, yaşlı ve hastaların yüz yüze geldikleri zorlukları da ortadan kaldırabilmek için onlara yardım ellerini uzatan Müslüman hayriye cemiyetleri yoğun bir faaliyet gösteriyorlardı. Bu bağlamda, Hasan Bey Zerdabi ve Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in girişimleri ile 1905 yılında kurulan "Müslüman Hayriye Cemiyeti" nizamnamesinde değişiklik yaparak, savaşta mağdur olan mültecilere, yetim çocuklara, Türk esirlerine yardım etmeyi başlıca görevleri arasına almış ve vakit kaybetmeksizin bu yönde faaliyetlere başlamıştı. Azerbaycan Merkezî Devlet Arşivi'nin 355. klasörü tamamen Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin 1916-1917 yıllarında Türklere yaptıkları yardımları gösteren belgelerden oluşmaktadır.

Bu belgelerden birini örnek olarak verecek olursak, 21 Haziran 1916 tarihinde İspir beldesinde 32 yetim Müslüman çocuğu olduğu yolunda cemiyete bilgi gelince, Rövşen Efendiyev, bu yetimlerin Bakü'ye getirilmesi için görevlendirilir. Kısa zaman sonra Efendiyev, bu çocuklarla birlikte Tiflis üzerinden Bakü'ye döner. Çocuklara giyecek ve erzak temin edilir, okula yerleştirilirler. Yine söz konusu belgelerden anlaşıldığına göre, bu olaydan bir ay sonra yine İspir'den, aynı yolla 42 çocuk daha getirilir. Başka bir belgede de, Tiflis'teki yetim evinden Bakü'ye gönderilen 50 çocuktan bahsedilmektedir. Bu çocukların büyük çoğunluğunun 5-14 yaşları arasında olduğu dikkat çekmektedir.

Azerbaycanlı vatanseverler, bir yandan Kars ve çevresinden, Erzurum, Ardahan, Oltu bölgelerinde Rus ve Ermenilerin gerçekleştirdikleri facialardan zarar gören Anadolu'nun sivil halkını, çocuklarını bir yerde toplayarak, onlara kardeş desteği verirken, diğer yandan da Nargin'de bakımsızlıktan, açlıktan, hastalıktan muzdarip esirlerin kaçmasını teşkile çalışıyordu. Bunun yanı sıra bir düşünceleri daha vardı: Savaş tecrübesi olan esir Türk

askerleri, Azerbaycanlıların bir ordu kurabilmesi ve silah altına alınacak gönüllü askerlerin eğitimleri için yardımcı olabilirlerdi.

* * *

1917 yılı başlarından itibaren Sibirya başta olmak üzere Rusya'nın çeşitli bölgelerindeki kamplardan olduğu gibi Nargin adasındaki esir Türklerin kaçırılmasında da büyük bir artış olduğu görülmektedir. Azerbaycan Merkezî Tarih Arşivi'nin 495. klasörünün 77 numaralı dosyasında yer alan belgeler incelendiğinde, 1917 yılı Ocak ayından Aralık ayı sonuna kadar 500 kişiden fazla subay ve eratın kaçırılması ya da kaçtıkları gerçeği ile karşılaşılmaktadır. Yine bu belgelerden, Çarlık Rusyası sınırları içindeki gizlenme mekânları, bazılarının ucuz işçi olarak ağır işlerde çalıştırılmaları, karşı karşıya kaldıkları amansız zorluklar gibi kimi askerlerin kaçış sonrası yaşantıları hakkında da bilgi edinmek mümkündür. Burada şunu da kaydetmek gerekir ki, Türk askerleri esir kamplarında da ağır işlerde çalıştırılıyorlardı. Örneğin, Nargin Adası Askerî Komutanlığı'ndan Bakü Şehir Polis İdaresi'ne gönderilen bir telgrafta, Astrahan, Petrovsk, Kutaisi, Derbent, Tiflis ve Rus işgaline maruz kalmış Erzurum'la Sarıkamış'ta esirlerin ağır işlerde çalıştırıldıklarına dair bilgiler yer almaktadır.

Kafkasya Genel Vali Yardımcısı'ndan Bakü Şehir Polis İdaresi ve Nargin Askerî Komutanlığı'na gönderilen 3 Kasım 1917 tarihli bir telgrafta, Gürcistan'da bulunan Kutaisi esir kampından Mehmet Bekirbailin (Bekirbeyli?), Şaban Airoğlu (Emiroğlu?) ve Yusuf Taker (?)[31] adlı üç Türk'ün kaçışından söz edilmektedir. Bu üç kişi Bakolova'da tütün yetiştiriciliğinde çalıştırılırlarken 7 Haziran 1917'de firar etmişler. Telgraftaki ifadelerden açık olarak anlaşılıyor ki, Türk esirlerinin büyük bir bölümü Tiflis'te, Birinci

31 Söz konusu dönemde, esir düşen askerlerin baba adları soyadı olarak yazıldığından burada verilen soyadlar yanlış okunmuş ya da Gürcü fonetiğine uygun yazıldıkları için yanlış tercüme edilmiş olmalıdır. (ç.n.)

İşçi Taburu ile Bakü'deki 21 ve 27. İnşaat Taburları'nda ağır işlere sevk edilerek çalıştırılmışlar. Yine anlaşıldığı kadarıyla esirler hakkında ciddi bir kayıt da tutulmamış. Belgelerde, esirlerin bazen adları, baba adları tam olarak yazılmamış, yaşları ise takribi olarak gösterilmiştir.

Konumuza dönersek, 1917 yılının ilk günlerinde 27. Kafkas İşçi Taburu'ndan, 6 Kasım 1915 tarihinden 1916 yılı sonuna kadar 14 esirin kaçmasıyla ilgili "yakala" emri çıkarıldığı görülmektedir. Tabur komutanının Bakü Şehir Polis İdaresi ve Nargin Adası Komutanlığı'na gönderdiği yazıda, bu esirlerin bulunması talep ediliyordu. Erzurum, Sivas, İzmir, Van ve Ankara doğumlu oldukları belirtilen tutsakların, listede eşkâllerine de yer verilmişti. Çok geçmeden aynı taburdan yeni bir yakalama emri çıkarıldı. Buna göre, 12 Ocak 1917 tarihinde 13 kişi, ayın 20'inde de 5 kişi bu kamptan kaçmayı başarmışlardı.

Bu kaçışların sonraki günlerde de devam ettiğini, Bakü Şehir Polis İdaresi'nin, önceleri Nargin'de tutulan ardından Petrovsk'a gönderilen Mehmet Mustafaoğlu'nun esir kampından kaçmasıyla ilgili 9 Ağustos 1917 tarihli telefonografından anlıyoruz. Arayış emrinden, esirin yakalandığı takdirde Nargin esir kampına ya da Dağıstan'a gönderilmesi isteniyordu. Özellikle Eylül ayından sonra da kaçan esirlerle ilgili istatistiklerin hızla artmaya başladığı görülmektedir. Şöyle ki, 1 Eylül'de Sarıkamış'tan gönderilen bilgilere göre üç esir kayıplara karışmıştı. Ayın 5'inde ise Erzurum'un Tuçi(?) köyünden İbrahim Hasan oğlu ile Recep oğlu Abdullah, Göyneşi (?) köyünden Ahmet oğlu Şevki, Tortum'un Repanus (?) köyünden İsmail oğlu Mustafa ile Hamit oğlu Hulumet adlı, Erzurum demiryolunda çalıştırılan altı esirin kaçtığı bildiriliyordu. İki gün sonra benzer bir bilginin daha kayıtlara geçtiği, Erzurum demiryollarında çalıştırılan üç esirin daha kaybolduğu bildiriliyordu. Tiflis'ten 13 Eylül tarihinde gönderilen bir telgrafta da Hüseyin Veli ve Zakir Kadir adlı iki esirin

Birinci İşçi Taburu'ndan kaçtığı haber veriliyordu. Bu arada, söz konusu telgraftan anlaşıldığı kadarıyla esirler arasında Rusça bilenler de bulunmaktadır. Bu esirlerin, Türkiye tarafından halk arasında istihbarat toplamakla görevlendirilme ihtimalleri olduğundan diğerlerinden daha tehlikeli kişiler olarak nitelendikleri dikkat çekmektedir.

Benzer şekilde 1917 yılının Eylül ayında çeşitli esir kamplarından da yedi ayrı firar olayı gerçekleşmiştir.

Rusya'da iç savaşın başlaması, Bolşevik Devrimi ve Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilme kararı, esir Türklerin kaçırılmaları ya da uygun fırsatlardan yararlanarak kaçabilmeleri için daha da uygun bir ortam meydana getirmişti. Bu nedenle Ekim ayında da birçok hadisenin kayda geçtiği görülmektedir. Aynı durum Kasım'da da artarak devam etmiştir. Ancak, Kasım ayındaki arama ve yakalama emirlerinin sonuçlarına bakıldığında artık bunların bulunması için ciddi bir gayret gösterilmediği de anlaşılmaktadır. Ülkede meydana gelen olaylar, esirlerin hapiste ve ciddi bir gözetim altında tutulmalarını zorlaştırmıştı. Onlar da ortaya çıkan bu durumdan en iyi şekilde yararlandılar. Örneğin, Kasım ayının 21'inde 28. Kafkas İşçi Taburu Komutanı'nca Bakü Şehir Polis İdaresi ve Nargin Adası Komutanlığı'na gönderilen bir yazıda, yalnızca bir gecede esir kampından 81 askerin kaçtığı bildiriliyordu. Bu belge, kaçan esir sayısının yüksekliği bakımından inceleyebildiğimiz belgeler içerisinde en dikkat çekici olanıdır.

1915 ve 1916 yıllarına oranla 1917 yılında esir kampından kaçanların sayısı arasında büyük farklar vardır. Bunda, Rusya'da başlayan siyasi ve askerî kaosun yanı sıra Azerbaycan'da vatanseverlerin güçlerinin artması, Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti ve Kardeş Kömeği üyelerinin yürüttükleri faaliyetlerin semereli olmasının da büyük rolü olmuştur.

Bu arada esir kamplarından kaçıp kurtulanların bir kısmı Türkiye'ye dönerken bir kısmı Azerbaycan'da kalmayı yeğlediler. Azerbaycan'da kalan askerler, Ermeni ve Bolşevik ittifakının Azerbaycan halkına karşı yürütmeye başladıkları soykırımın önüne geçebilmek için, çeşitli bölgelerde teşkil edilen direniş hareketlerine katılmışlar, askerî bilgi ve tecrübelerini yerli halka öğretmekle meşgul olmuşlardır.

Diğer taraftan, 1917 yılı sonlarında Nargin adasında hâlâ 8 bine yakın esir bulunmaktaydı. Basiret gazetesinin 22 Kasım 1917 tarihli sayısında belirtildiğine göre bu esirlerin büyük çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu.

Esir Türkler Kafkas İslam Ordusu Saflarında

Nargin esirlerinin Kafkas İslam Ordusu (KİO) saflarında Azerbaycan halkının millî bağımsızlık mücadelesine katılımları, geniş olarak herhangi bir araştırmaya konu olmamıştır. Askerî hatıra literatüründe bu konuda çeşitli bilgilere rastlansa da, araştırmacıların ellerinde yeteri kadar belgenin olmaması, bu olayın gölgede kalmasına sebep olmuştur.

Bu arada bilinmesi gereken bir başka önemli husus da değil yalnızca Nargin'den, Sibirya'nın muhtelif bölgelerindeki esir kamplarından kaçıp gelen Türk esirlerinin Azerbaycan'ın istiklal mücadelesi sırasında kardeşlik borçlarını ifadan geri kalmadıkları gerçeğidir. Bu olay, Azerbaycan tarihinin unutulmaması gereken sahifeleri arasındadır. Bunun için, konuyla ilgili belgeler gün ışığına çıkarılmalı, olanlara yenileri ilave edilmeli ve Bakü'yü ondan kopararak Azerbaycan'ı "başsız bedene" çevirmek isteyen Rus-Ermeni ittifakına karşı savaş meydanlarına atılan esir subay ve erlerin fedakârlıkları tarihin sayfalarına kazınılmalıdır.

25 Mayıs 1918'de yanındaki az sayıdaki subayla birlikte Azerbaycan'a gelen Nuri (Dilligil) Paşa, Azerbaycan'ın mevcut askerî gücü ve savaş kapasitesiyle ilgili olarak Harbiye Nazırı

Enver Paşa'ya şu raporu gönderiyordu: "Ümit ettiğimiz askerî kuvvet mevcut değildir. (Azerbaycan'ın) millî asker sayısı 1.000 kişidir ki, onun da yarısını esir Osmanlı asker ve zabitleri teşkil etmektedir." Bu yazıdan kısa bir süre sonra, on beş gün içerisinde, Gence'ye 6.000 kişilik nizami bir Türk ordusu toplanacak ve Nuri Paşa komutasında Azerbaycan'ın istiklalini sağlamak üzere harekete geçecektir.

Yeri gelmişken bir konudaki kanaatimi belirtmek istiyorum. Elbette Nuri Paşa, ağabeyi Enver Paşa'ya Azerbaycan Millî Ordusu'nun sayısından bahsederken bir miktar yanlışlığa yol vermekteydi. Çünkü Şaumyan'ın liderlik ettiği Bolşevik ve Ermeni güçlerinin toplam sayısı 18.000'den fazlaydı. KİO'nun 7-8 bin kişilik kuvvetiyle geniş imkânlara sahip bu Kızılordu ile mücadele etmesi, Azerbaycan'ın işgal edilmiş topraklarını geri alması imkânsızdı. Bunun için de Türkiye'den ilave askerî birliklerin gelişi temin edilmeliydi. Nuri Paşa, Azerbaycan ordusunun asker sayısını bir miktar az gösterdi ki, Enver Paşa onun talebini tam olarak yerine getirebilsin. Burada önemli olan, altı çizilmek istenen husus farklıdır. O da, Gence'de bulunan Azerbaycan askerî kuvvetlerinin bünyesinde çok sayıda esir Osmanlı subay ve askerlerinin yer aldığı gerçeğidir.

Sibirya'daki çeşitli esir kamplarından kaçanların Gence'de toplanmaları da dikkat çekicidir. Burada şu hususu da kaydedelim ki, Sarıkamış harekâtı dâhil olmak üzere, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde esir düşen Türk askerlerinin büyük çoğunluğu Rusya'daki kamplara Azerbaycan üzerinden götürülürlerdi. Bu nakil sırasında esir dolu vagonlar Gence'de durdurulur; yolda hayatlarını kaybedenlerin naaşları burada trenden indirilir, ilgili şahıslara teslim edilirdi. Azerbaycan millî mücadelesinin önde gelen simalarından biri olan Naki Şeyhzamanlı (Keykurun)'nın, "Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar"

adlı kitabında anlattığı şu anekdot ve yaşananlar esir askerlerin niçin Gence'yi tercih ettiklerine ışık tutan niteliktedir:

> "Bir gün istasyondan geçen bir trenden dört ceset bırakıldığını haber aldık. Hemen toplanarak aziz şehitlerimize cenaze merasimi yaptık. Gözyaşları arasında söylenen nutuklardan sonra onları ebedî istirahatgâhlarına koyduk. Anadolu'da doğan Türk Mehmetçiği Türklük uğruna koşuyor, ölüyor ve yine Türk toprağı olan Azerbaycan'da toprağa veriliyordu." [32]

Gence istasyonunda bekleyen trenlerdeki Türk esirlerine yardım etmek, hastaların ilaç ihtiyaçlarının karşılanması işini hayata geçirmek için "Gençlik" adlı bir teşkilatın kurulduğunu ifade eden Şeyhzamanlı, bu işte Halil Hasmemmedov, Alekber Refibeyli ve Nesip Yusufbeyli'nin büyük emekleri olduğunu söylemektedir. Bu büyük dava adamlarının gayretleriyle, Gence'den geçen Türk savaş esirlerine giyecek, erzak, ilaç vermek için özel bohçalar hazırlanmış, bunları dağıtmak üzere de özel gruplar oluşturulmuştu. Tren durduğu anda, bu gruplar hazırladıkları bohçaları süratle esirler arasında paylaştırıyorlardı.

Gence istasyonunun yakınlarında, esirler için hususi bir hastane de faaliyete geçirilmişti. Bu hastanenin açılmasında Gence Belediye Başkanı, Azerbaycan'ın millî önderlerinden Halil Hasmemmedov'un büyük gayretleri olmuş, onun yoğun çabaları sonucunda Gence Valisi hastane yapımı için razı edilebilmişti. Ardından hiç vakit geçirilmeden hastane yapımına başlandı: "... ertesi gün istasyonda büyükçe bir bina kiralanarak tahliye edildi, döşendi. Daha sonra etrafı tel örgü ile çevril(di) ... Esirleri karşılayacak heyette üç doktor, Merkez Kumandanı'nın yaveri ve tercüman olarak da ben vardım."[33]

---

32 Naki Keykurun, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)**, İlke Yayınları, Ankara, 1998, s. 54.

33 Keykurun, s. 55.

Gence'de faaliyet gösteren Millî Müslüman Komitesi, Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin Gence şubesi ve vatansever Azerbaycanlılar, Türk esirleri için her tür ihtimamı gösteriyor, onların ihtiyaçlarını elden geldiğince temine çalışıyorlardı. Hastanede tedavi görmekte olanları da bir şekilde Azerbaycan hakkında bilgilendiriyor ve onlara "Açık Söz" gazetesi veriyorlardı.

Gence'de gördükleri kardeş yardımını, götürüldükleri Sibirya esir kamplarında bile akıllarından çıkarmayan, hep hatırlayan bu insanlar, esaret hayatından kurtulup geri dönerlerken Gence'ye uğrar, vaktiyle destek ve himayelerini kendilerinden eksik etmemiş kardeşlerine teşekkür borçlarını öderlerdi:

> "Rusya'nın birçok yerleri ve bilhassa Sibirya kendi başlarına kalmış, Sibirya'dan Kafkasya'ya sökün başlamıştı. Bir taraftan vaktiyle kürek cezasına mahkûm olup Sibirya'ya gönderilenler, diğer taraftan Sarıkamış'ta esir düşüp Sibirya'ya sevk edilen Türk subay ve Mehmetçikleri akın akın Kafkasya'ya doğru yola koyulmuşlardı. Bunlar gelecekleri yeri de tespit etmişlerdi: Gence. Vaktiyle Gence'de kurulan kamp ve hastanede gördükleri alâka, bunları mıknatıs gibi bu şehre çekmekteydi."[34]

Gence Millî Komitesi ile Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin Gence şubesi, şehre gelen esir Türk askerlerinin, genellikle Yevlak-Karabağ yoluyla Hudaferin Köprüsü'ne, oradan İran vasıtasıyla Türkiye'ye geçişlerini sağlıyordu. Türkiye'ye dönmeyip Azerbaycan istiklal mücadelesine yardım etmek isteyenler ise Gence'de kalıyorlardı. Bu askerlerin sayısı oldukça kalabalıktı.

Bunlardan biri olan, Sibirya'dan kaçıp Gence'ye gelen Hüsamettin Tuğaç da, daha önce zikredilen "Bir Neslin Dramı" adlı hatıralarında, bu hadiselerin cereyan şekline, Nargin Adası'ndaki esirlerle Azerbaycanlıların kurduğu teşkilatların, millî düşünceli aydınlar ve vatansever halkın ilişkilerine geniş yer vermektedir.

---

34 Keykurun, s. 63.

Bu bağlamda, hatıratın "Gence'de Teşkilatlanma" adlı bölümünde Nesip Yusufbeyli'nin, Tuğaç'ı askerî eğitmenlerle birlikte Türkiye'ye göndermek istemesi, Gence'deki hastanelerde tedavi gören esir Türkler arasından subay olanların askerî eğitmenlik yapmaları için seçilmeleri gibi konulara da değinilmekte ve şöyle denilmektedir: "Evvelce hastanelerde tedavi görmüş 8-10 esir Türk zabiti bulduk. (Bunların yanı sıra, tedavi gören esir askerlerin) içinde mükemmel askerî tahsil görmüş Ankaralı Halil Onbaşı (gibi askerler de) vardı."

Hüsamettin Tuğaç, eserinin "Ordu ile Alaka" adını verdiği bölümünde ise Osmanlı ordusunun yüksek rütbeli subaylarıyla Azerbaycan millî mücadelesini yürütenlerin irtibatlarına da temas etmektedir: "Gence'ye geldiğim günlerden bu yana 3. Ordu ile irtibat kurmak için bir çare bulamamıştık. Ancak Sarı Alekber'in İran üzerinden gönderdiği adamlar 6. Ordu ile irtibat kurmuştu. Bir süre sonra bu ordudan Topçu Muzaffer[35] ile Teğmen Mithat Gence'ye geldiler." Yine başka Türk subaylarının Gence'ye gelişini Naki Şeyhzamanlı da şöyle nakletmektedir: "Gence'de bir gün bir otel sahibi bana gelerek üç Türk subayının oteline geldiklerini söyledi. Hemen otele gittim ve subaylarla görüştüm. Ancak bunlar Sibirya'dan değil, doğrudan doğruya Türkiye'den geliyorlardı. Vazifeleri de Kafkasya'da olup bitenleri Türk ordusuna bildirmekti."[36] Şeyhzamanlı'ya göre bu üç subay, faaliyetlerini rahatça sürdürmüşler, bu arada Türkiye'ye dönen esirlerle çeşitli şifreli talimatlar da göndermişlerdir.

---

35 Merhum Orgeneral Muzaffer Tuğsavul (ç.n.)

36 Naki Keykurun Bey, anılarında, Muzaffer Tuğsavul (1894-1952) hakkında da bilgiler vermekte, onun sonraki yıllarda Türkiye'deki yaşantısından da söz etmektedir. Buna göre, Azerbaycan'a geldiğinde teğmen rütbesinde olan Tuğsavul, cumhuriyetin ilanına sonra Türk Silahlı Kuvvetleri'nde çeşitli görevler üstlenmeye devam etmiş ve orgeneralliğe kadar yükselmiştir. Bir süre Genelkurmay İkinci Başkanlığı ve İkinci Ordu Komutanlığı'nı da üstlenmiştir. Daha sonra da İzmir Valiliği yapmıştır.

Öte yandan Nuri Paşa'nın, Türk Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Komisyonu'na gönderdiği Azerbaycan'ın kuzey bölgelerindeki duruma da temas eden raporunda da esir Türk subayları konusuna temas edilmektedir. Buna göre, "Nuha ve Zagatala gibi bölgelerde Dağıstan'daki esir kamplarından kaçan subay ve askerlerimiz tarafından teşkil edilen bazı askerî birlikler de faaliyet göster(iyorlardı)".

Araştırmacı Dr. Mustafa Görüryılmaz da, "Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler: 1918"[37] adlı eserinde, esir Türk subaylarının Azerbaycan'da kalarak, istiklal mücadelesine fiilen katılım ve verdikleri desteğe değinmektedir. Yazar, bu askerlerin Kafkasya'da bağımsızlık savaşı verildiğini gördüklerinde, tereddüt etmeden Azerbaycan Türklerinin arasına katıldıklarını, bilgi ve tecrübelerini kardeşleriyle paylaştıklarını ortaya koymaktadır. Yine bu esirler, Azerbaycanlıların teşkilatlanmalarına da büyük katkı sağlamışlardır.

Şunu da ifade edelim ki, sözünü ettiğimiz yukarıdaki hadiseler henüz Kafkas İslam Ordusu'nun kurulmadığı, Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalanacak 4 Haziran 1918 tarihli "Dostluk ve İşbirliği Antlaşması"nın henüz mevcut olmadığı dönemlerde gerçekleşen hadiselerdir. Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu'nu teşkil edince de bu subay ve erlerin hepsi bu ordu saflarına katılmışlardır.

Öte yandan Nuri Paşa'nın Gence'ye gelmesinden sonra, Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın emriyle Kafkas İslam Ordusu resmen kuruldu ve 1918 yılı Mayıs sonlarında Osmanlı askerleri iki istikametten Azerbaycan topraklarına dâhil oldular: "Halk, Nuri Paşa'yı gökten inmiş melek gibi karşıladı." Mehmet Emin Resulzade'nin Azerbaycan Halk

37 Mustafa Görüryılmaz, Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918, BilgeOğuz yayınları, İstanbul 2007.

Cumhuriyeti'ni konu alan eserinde[38] söz edilen bu sahne, Azerbaycan tarihinin en unutulmaz günüdür. Naki Şeyhzamanlı'nın aktardığına göre de, KİO'nun Gence'ye girişi sırasında aralarında, Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin Kars, Ardahan ve Erzurum gibi Rus işgaline maruz kalmış bölgelerinden topladığı kimsesiz Türk çocuklarının da bulunduğu tüm Gence halkı sokaklara dökülmüştü:

> "Meydanın etrafını saran kadınlı erkekli halk hep askerlere bakıyorlardı. Sevinçten herkesin gözleri yaşlıydı. Yuvalarından gelen çocuklar askerlere yanaşıyorlar, ellerine sarılıyorlar, neşeli olduklarını anlatıyorlardı. Askerler de her birini ayrı ayrı seviyor ve okşuyorlardı. Bu sırada bir çığlık kopuyor. Dokuz yaşında bir çocuk babasını tanımış, birbirlerine sarılmışlar. Etraftaki binlerce insan bu manzaraya dayanamayıp ağlaşıyorlar. Bunlar hep sevinç gözyaşlarıydı."

Bu arada, daha önce bahsedildiği gibi, Azerbaycan'ın kuzey bölgesinde, Şeki ve Zagatala'da esaretten kaçıp gelmiş Türk askerleri ve yerli halkın teşkil ettiği gönüllü süvari birlikleri faaliyet gösteriyorlardı. Şeki'deki birliklere Bedri ve Sıtkı beyler önderlik ediyordu. Bu Türk askerlerinin öncülüğündeki direniş örgütleri, Bolşevik-Ermeni ittifakına karşı mücadele veriyorlardı. Zagatala'da ise gönüllü direniş birliklerine Hakkı ve Alaaddin beyler öncülük ediyorlardı. Tüm bu askerler, esaretten kaçmış ve yerli halkın desteğiyle bir süre onların arasında saklanmış Türkiye Türkleriydi. Zamanı geldiğinde ise, onlar kardeşlik borcunun ifası için, Azerbaycan Türkleri ile aynı safta İslam ve Türklük adına cepheye atılmışlar ve bağımsızlık mücadelesinin güçlü birer ferdi olmuşlardır.

Bu arada şu önemli hususun altını da çizmek gerekir ki, esaretten kaçıp gelen Türklerin askerî eğitim hizmetlerinin yanı

38 Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cümhuriyyəti**, Arap harflerinden çev. Asif Rüstəmov, Elm Neşriyatı, Bakü, 1990.

sıra, halkla omuz omuza savaşmaları onların moralini yükseltiyor, azimlerini güçlendiriyor ve Türkler arası dayanışma düşüncesinin yayılmasını sağlıyordu.

Nuri Paşa, Gence'de Kafkas İslam Ordusu'nun karargâhını kurduktan sonra ise çeşitli bölgelerdeki bu gönüllü birliklere komuta eden bu askerleri, faaliyet gösterdikleri bölgelerin komutanları olarak tayin etmiş, bu birliklerin askerî kapasitelerinin arttırılması için emir vermiştir.

Bu arada Türkiye Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Komisyonu'nun talebi ile 1930 yılında Nuri Paşa tarafından hazırlanan raporda yer alan önemli bir hususun konu bağlamında zikredilmesinin de önemli olduğu düşünülmektedir. Mondros Mütarekesi'nden Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan'ı işgaline kadar geçen dönemde Güney Kafkasya'daki durumu analiz eden bu raporda, Rus alaylarının elindeki silahların baskınlar yoluyla ele geçirilmesi konusuna değinilirken, bu konuda, aralarında Hüsamettin Tuğaç'ın da bulunduğu esaretten kaçan Türk subaylarının üstlendikleri rollerin de altı çizilmektedir.[39]

Bu raporda Nuri Paşa, muhtemeldir ki, bu tarihlerde Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilen Güney Kafkasya'daki Rus ordusunun silah ve cephanesinin Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasında bölüştürülmesi kararına atıfta bulunmaktaydı. Bu karara rağmen Ruslar, Ermenistan ve Gürcistan'a millî ordularını oluşturabilmek için yeteri kadar askerî malzeme teslim ederlerken, Azerbaycan'ın payına düşen silahları vermek istemiyorlardı. Kafkasötesi Komiserliği'nin talebinin yerine getirilmediği ve görüşmelerin sonuç vermediğini gören Müslüman Millî Komitesi üyeleri ile Kafkasötesi Komiserliği'nin 100 kadar askeri, 8-10 Ocak 1918 tarihlerinde düzenledikleri bir operasyonla, askerî malzeme taşıyan trenlerden 20 top, 70 makineli tüfek ve 15.000 tüfek ele geçirdiler. Nuri Paşa, "Azerbaycan ordusunun

39 **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi**, s. 367.

silahlanması operasyonu" sözleriyle işte bu olayları göz önünde tutuyor ve esaretten kaçan Türklerin bu olaydaki rollerini gözler önüne seriyordu.

Ortaya çıkan gerçeklerden anlaşılabileceği gibi, esaretten kurtulan Türklerin de saflarında görev yaptığı Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğrunda altı ay geceli gündüzlü mücadele etti. Önce, Göğçay etrafında yaşanan iki günlük çetin muharebelerden sonra, büyük kayıplar verilmesine karşın, 30 Haziran'da bu bölge kurtarıldı. Ardından aralıksız sürdürülen hücumlarla 6 Temmuz'da Aksu, 10 Temmuz'da Kürdemir, iki gün sonra da Salyan, Taşnak Ermeni ve Bolşevik Rus işgal güçlerinden oluşan Kızılordu'dan temizlendi. Çaresiz kalan Kızılordu, Şamahı yönünde Bakü'ye doğru geri çekilmek zorunda kaldı. Burada, Habib Selimov'un komutasındaki Azerbaycan Türklerinin de kahramanca çarpışmaları sonucu 20 Temmuz'da burası da Bolşeviklerden kurtarıldı. Ağır mağlubiyetle karşı karşıya kalan Şaumyan'ın Bakü'yü elinde tutabilmek ümidi Rusya'dan gönderilecek olan takviye kuvvetlere kalmıştı. Beklenildiği gibi, Lenin'in emri ile Petrov'un 780 kişilik birliği Bakü'ye geldi.[40]

Bu takviye birliğin gelmesine karşın, Bakü'deki Şaumyan liderliğindeki Bolşevik Hükûmeti, Şamahı sonrası da yenilgi serisi yaşamaya devam etti. Bu sırada, millî Azerbaycan Hükûmeti, Bakü'nün kan dökülmeden, müzakereler yoluyla teslim alınması için çabalıyordu. Bu amaçla 24 Temmuz'da Dışişleri Bakanı M. H. Hacinski, o sırada İstanbul'da bulunan M. Emin Resulzade'ye gönderdiği mektupta "Yarın Bakü cephesine gidiyorum. Bolşeviklerle şehri teslim etmeleri için barış görüşmelerine başlamaya gayret edeceğim." diye yazıyordu.

Bu çabaların boşa çıkması üzerine Kafkas İslam Ordusu, Bakü'nün kurtarılması için ilk girişimi 5 Ağustos 1918'de başlattı. Bu sırada Şaumyan liderliğindeki Bolşevik yönetim, yerini

40 **Bakınskiy Raboçi,** 21 Temmuz 1918.

"Merkezî Hazar" yönetimine bırakmıştı. General Denestrevski komutası altında 2 Ağustos'tan itibaren Bakü'ye konuşlanmış olan İngiliz askerî birlikleri ile güçlendirilmiş Merkezi Hazar kuvvetleri ve Bakü komününün askerlerinin direnişleri karşısında, Kafkas İslam Ordusu bu taarruzundan sonuç alamadı.

Bu olaydan sonra Bakü'ye esas taarruzun 11 Eylül'de yapılması kararlaştırılmıştı. Bunun için yerli halkın oluşturduğu gönüllü birlikler de, takviye edilerek, cephe hatlarına yerleştirildi. Birliklerin hareket hatları belirlendi. Bu sırada, Azerbaycan aydınlarının, halk temsilcilerinin Bakü önlerine dayanan askerlere ünlü müracaatı yayınlandı. Bu müracaatta Türk askerlerine şöyle sesleniliyordu: "Eğer siz bu şehri kurtarmazsanız, sevgili vatanımıza kıymetli bir hediye vermek fırsatını elden kaçırmış olacaksınız. Eğer siz bu mavi denizin bu meşhur şehrini kurtarmazsanız, Kafkas Türkleri ve Türkistan Müslümanlarının kalbine saplanacak zehirli hançerin üzerine 'Eyvah, Türkler gelmedi!' cümlesi yazılacaktır."

Sonunda Kafkas İslam Ordusu, şehrin imkân sahibi insanları ve eli silah tutan şahıslarının da destekleriyle 15 Eylül 1918'de Bakü'yü işgalden kurtardı. Bu savaşta kardeşlerine yardıma gelen Türkiye Türkleri yalnız Bolşevik Rus ve Ermeni birliklerine değil, İngilizlere, hatta Beyaz Rus askerlerine karşı da kahramanca savaştı ve Azerbaycan Türklerini yok olmaktan, katledilmekten kurtardı.

Bakü'nün işgalden kurtarılması haberini ilk olarak, o sırada Gence'de yayınlanmakta olan "Azerbaycan" gazetesi duyurdu. Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın yanı sıra savaşın gidişatını Güzdek'teki karargâhından takip etmekte olan Şark Orduları Komutanı Halil Paşa ile Azerbaycan Kolordusu Komutanı Aliağa Şıhlınski, Albay Habib Selimov ve Azerbaycan Millî Hükûmeti üyeleri 16 Eylül'de, askerî birliklerle beraber şehre girdiler.

Böylece, Azerbaycan tarihinde olduğu kadar Türk tarihinde de önemli bir sayfa açılmış oldu. Türk dünyasının ikinci İstanbul'u olan Bakü'nün, Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğu tüm dünyaya gösterildi. "Baş"ın "beden"den kopartılmasına imkân verilmedi.

Bakü'nün kurtarılmasında, dört bir cepheden koşup gelmiş Türk askerlerinin ve vatanları için canlarını feda eden Azerbaycan halkının yanı sıra esaretten kaçıp bu ülke için savaşan askerlerin de şerefli bir yeri vardır. Özellikle, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti konusunda yapılan araştırmalarda, "cehennem adası" Nargin'den kardeş desteğiyle kurtulan bu insanların hayatlarına da ışık tutulmalı, yapılan fedakârlıklar gelecek nesillere aktarılmalıdır.

GÖZYAŞI DÖKTÜREN CEZİRE[41]

Keşke bu cezireye gitmez olaydım. Keşke bir deri bir kemik bedenleri, fersiz gözleri, ah u zar eden bu insanları görmez olaydım. Keşke, "Efendim, su!", "Efendim, yemek!", "Efendim, giyecek'" sözlerini işitmez olaydım. Keşke; çıplak, dudakları soğuktan titreyen, yüzleri morarmış anasız babasız çocuklarla konuşmamış olaydım. Keşke hastanede, başları kerpiç üstünde can veren yiğitlere rast gelmemiş olaydım.

Bin iki yüz insan evladı şu anda ölüm nöbetinde bekliyor. Altı bini de bu nöbete hazırlanıyor. Tifo mu, veba mı ya da bulaşıcı olmayan başka bir hastalık mı bunları adaya kurban edecek olan acaba?

Yok, yok!

Açlık! Susuzluk ve soğuk! (Asıl felaketi getirecek olan)

Müslümanlar, "Efendim su!.." diyerek gözlerinize baktığında, aslında demek istiyorlar ki, "Siz insan mısınız, bir insanlık

41 Cezire: Ada.

duygusuna sahip misiniz, siz insan evladı mısınız, biz zavallı insanlara cevabınız nedir?"

Size bakan, sizi düşünmeye çağıran bu gözlerde, bu sözleri okuyabiliyor musunuz? Okursanız yüreğiniz daralır, gözleriniz gayri ihtiyari yaşla dolar.

Ben ağladım... Ben, hastalık ve marazlar içerisinde kıvranan, düçar oldukları türlü türlü hastalıkların pençesinde inleyen insanların ah u zarlarını işitip, birçoğunun hayattaki son anlarına şahit olunca dayanamayıp gayrı ihtiyari ağladım...

Ağlamamak mümkün mü? Zamanında ana babasının göz nuru ve sonra çocukların nezdinde bir saygı abidesi ve daha sonra da vatan kahramanı olan bir insan, şimdi iskeletler meskeni olan susuz bir cezirede can verirken, susuzluktan kuruyup yarılmış dilini çıkarıp diyor ki: "Efendim, su!", "Efendim, yemek!", "Giyecek!"

Bu, gözyaşı döktüren cezire sizi bekliyor, size ümit bağlıyor. Emin olunuz, siz de benim gördüğümü görse idiniz ve elinizden bir şey gelmeyeceğini düşünseydiniz, siz de benim söylediklerimi söylerdiniz: Keşke, bu cezireye gitmeyeydim!

N. Nerimanov, Hümmet gazetesi, No: 21, 28 Kasım 1917.

NARGİN CEZİRESİ

Yoldaşımız Doktor Nerimanov, esirler için teşkil edilmiş komitede, onların durumlarına dair tafsilatlı bilgiler vererek, mevcut durumdan duyduğu üzüntülerini dile getirdi. Komite üyeleri, (Nerimanov'un yapılmasını istediği) bütün teklifleri kabul ederek bu konuda Tiflis'e bir telgraf gönderdiler.

Yoldaşımız N. Nerimanov'un tekliflerine göre;

1. Bu cezireye artık esir gönderilmemelidir.
2. Yaşlıları ve savaşa iştirak etmeyen ahali ile çocuklar vatanlarına gönderilmeli ya da çocuklar Cemiyet-i Hayriye'ye verilmelidir.

3. Derhal hastalar adada şehre nakledilmelidir.
4. Yiyecek içecek istihkakları arttırılıp, giyecek teminine çalışılmalıdır.

Bu tekliflerden birkaçı şu anda hayata geçirilmektedir: Durumları kötü olan üç yüz civarında esir şu anda şehirde 16 numaralı hastanede yatmaktadır. Adada kalan esirlerin durumları da, öncekine nispeten daha iyidir.

Hümmet gazetesi, No: 22, 5 Aralık 1917.

BİRAZ DA UTANMAK LAZIM

Birkaç yalancı pehlivanın şimdi ortaya çıkıp gelişigüzel laflar etmeye başlamasından dolayı, kendimize borç kabul edip şunları yazmak zorunda kaldık:

Esirlerin durumu, hem Cemiyet-i Hayriye, hem gayri Müslüman teşkilatlar ve hem de Tiflis'te oturan Müslüman milletvekillerince çoktan biliniyor idi. Fakat şimdiye kadar, bu duruma bir çare bulamamışlar ya da görmezlikten gelmişlerdi. Oysa, bu konuda adım atan ve korkmadan esirlerin hâllerini bütün çıplaklığıyla halka duyuran kim oldu?

Hangi fırka[42] oldu?

Yalnızca Bolşevikler ve yalnızca bunlar, hem yürütme komitelerinde ve hem de Duma'da bu meseleyi gündeme getirip, konuşmalarının arkasında duruyorlar ve duracaklar.

Hümmet gazetesi, No: 22, 5 Aralık 1917.

NARGİN CEZİRESİ HAKKINDA YOLDAŞIMIZ N. NERİMANOV'UN DUMA'DA YAPTIĞI KONUŞMA

Cezirenin hâli her yönüyle kötüdür. Buradaki evler insanlar için inşa edilmemiştir. Bu evler karanlık, pis kokulu, soğuk

42 Fırka: Parti.

barakalardan ibarettir. Bunların soğukluğuna sebep, sobaların yakılmaması değildir. Hayır! Burada hiçbir zaman soba yakılmaz. Çünkü odun yoktur. Bu barakaların soğuk oluşuna sebep tahtaların aralarındaki delikler ve damların üstündeki camsız pencerelerdir.

Ben sağlamlar için pişirilen yemeği gördüm: İtini seven bir insan itine vermez. Burada çoğu zaman su da bulunmaz. Burada insanlar susuzluktan can vermekteler.

Bu zavallı esirlerin hâllerini daha açık olarak gözler önüne serebilmek için daha çok örnek vermek mümkündür.

Şu anda günde 40-45 insan ölmektedir.

Aslında bu ada bir mezardır. Bine yakın insan bu mezarın kenarında ölümü bekleşmektedir. Ancak taş yürekli olmalısın ki bu vicdansızlığa devam edebilesin. Öfkeli, hırslı bir hâlet-i ruhiye içinde olan bir kişinin bir başka kişi konusunda bu derece vicdansız davranması belki olağan görülebilir. Fakat ilerleyen her saat, her gün, haftalar, aylar, yıllar böyle bir davranışta bulunmak, insanlığa uygun bir davranış değildir. İnsan evladına karşı böyle bir muamele, değil özgür Rusya'da, vahşiler arasında bile şimdiye kadar görülmemiştir.

Hümmet gazetesi, No: 23, 11 Aralık 1917.

ESİRLERİN FERYADI

Biz Nargin'de bulunan harp esirleri, âlem-i medeniyeye[43] hitaben yazılmış bu dilekçemizle bir vicdana, bir kalbe malik olan herkese, hayatları boyunca zulüm ve haksızlığa karşı isyan etmiş insanlık düşüncesinin hakim olması için en değerli varlıkları olan evlatlarını feda etmekten çekinmemiş bütün milletlere hitap ediyoruz ve diyoruz ki, eğer sizde de bir hiss-i insaniyet varsa, eğer siz de vahşet ve zulümden nefret ediyorsanız, eğer sizde felaketler içinde ıstırapla kıvranan biçareler için bir duyarlılık ve merhamet

43 Âlem-i medeniye: Uygar dünya

mevcut ise, hülasa, eğer siz adaletsizliğe karşı çıkarak, bunları gerçekleştirmek uğruna hayat cevherinden, mücadele kudretinden bir parça taşıyorsanız, gözlerinizi, Nargin'de vaktiyle yılanlar yuvasıyken bugün Türk, Alman, Avusturya esirlerine bir...[44] daha doğrusu, bir mezar olan bu cezireye, zavallı sakinlerine çeviriniz. Göreceksiniz ki, önceki asırlara nazaran en ziyade medeniyet ve adalet asrı olması lazım gelen şu 20. asırda, bu adada uygulanan bu dayanılmaz zulüm ve işkenceler, ne şu uzun tarihin karanlıklarının bizim için malum olan safhalarında, ne esirlerin bilmesi mümkün olmayan eski çağlarda ne de engizisyon mahkemelerinin hüküm sürdüğü orta çağda görülmüştür. İhtimaldir ki, âlem-i beşeriyet, medeniyetin olmadığı söz konusu devirlerde çok felaket görmüş, daha çok ızdırap çekmiş, daha çok ağlamış, daha çok öldürmüş ve öldürülmüştür. Bunlar doğru olabilir; fakat, şurası daha çok doğrudur ki, eski çağlarda yapılan bu mezalim şu 20. asır medeniyetinde Nargin adasında yapılan mezalimle kabil-i kıyas değildir. Onlar hiç olmazsa, beşeriyetin bir ihtiyacını temin etmek, dünya ve ahiret saadetini sağlayacağını zannıyla, bu inanışları herkese kabul ettirmek için yapılıyor idi. Hatta bu cinayetin failleri ve suç ortakları, yaptıkları şeylerin değil bir cinayet, bir hata olduğunu bile düşünmüyorlardı. Hâlbuki bugün, Nargin adasında vurulanlar, öldürülenler yalnızca insan vurmak, sırf öldürmek için vuruyor, öldürüyorlar.

En ziyade şayan-ı dikkat olan yönü ise bütün bu cinayetlerin Rusya'nın yönetim sistemini daha insanî esaslara uygun hâle getirmek için hükümdarlarına bile karşı silahlı başkaldırıda bulunmaktan çekinmeyen bir ordu mensupları tarafından gerçekleştiriliyor olmasıdır.

17 Aralık 1917 tarihinde 21. Alman Esir Piyade Alayı'na mensup Şutz Pavel adında bir Alman asker, bir Rus tarafından dövülmüş idi. İlgisizlikten yarası kangrene çevrilen bu esir 14 gün

44 Üç noktalı yerler, kitap metninde olmayan kelimelerdir.

sonra vefat etmiştir. 11 Ocak 1918'de Osmanlı ordusuna mensup 89. Alay'ın 1. Tabur 3. Bölük'ünden Diyarbakırlı Ahmet Mehmet oğlu isminde bir Türk askeri aynı zalim muameleye maruz kalmıştır. Yarası pek ağır olduğundan sağalıp sağalmayacağı[45] henüz şüphelidir. Muhakkak olan bir şey varsa, o da, ne Şutz Pavel'in ne de Ahmet'in değil tedavi edilmeleri, pansuman bile yapılmamış olmasıdır.

Biz Nargin'de bulunan savaş esirleri, (bu mektubu göndermekle, burada dile getirilenler) adada yapılan mezalimin binde biri de olsa, bunları âlem-i medeniyenin nazar-ı dikkatine arz ederek, Rus askerleri tarafından şiddet ve saldırılara düçar olan arkadaşlarımıza karşı ifasına mecbur olduğumuz son vazifelerimizi yerine getirdik.

Açık Söz gazetesi, No: 655, 15 Ocak 1918.

ESİRLER GÜNÜ

Muhtaçlara ve bu minvalde esirlere yardımda bulunmak için tesis edilmiş olan "Muhtaçlara Kömek[46]" cemiyetinin aldığı karara göre, 19 Ocak'ta -(yani) bugün-, Bakü'de muhtaçlar için elbise, yorgan, döşek vs. gibi eşyalar toplanacaktır. Şehir birkaç mahalleye bölünmüş ve her mahalleye görevliler tayin edilmiştir ki bunlar, bugün sabah erken saatlerden itibaren adı geçen heyetle iane ve eşya toplamaya iştirak edeceklerdir.

Bu eşyalar kimlere verilecek?

Uğrunda canlarını esirgemedikleri aziz vatanlarından, öz yurtlarından, ailelerinden ayrı düşmüş; gurbet ellerde, uzak ülkelerde açlık ve susuzluk, elbisesizlik ve bunların neticesinde hastalıklara düçar olup da hekimsiz, tabipsiz kalan, sıcak bir köşe, rahat bir yer bulamayanlara verilecektir. Yorgansız, döşeksiz, yarı

45 Sağalıp sağalmayacağı: İyileşip iyileşmeyeceği

46 Kömek: Yardım.

çıplak bir hâlde, toprak üzerinde 30-40'ı birden ölen esirler içindir, onlara verilecektir.

İnsanlara şefkat ve merhamet hissi, -hem de esirlere karşı-, Müslümanlık ve Türklük vazifemiz bizden talep ediyor: Bugün merhamet keselerinin ağzı geniş açılsın. Bize uzatılan eller boş çevrilmesin. Gücü yeten herkes, mümkün olduğunca borcunu eda etsin. Hiç kimse yardımının azlığına, çokluğuna bakmasın.

Herkes bir sap verse...

Açık Söz gazetesi, No: 659, 19 Ocak 1918.

İDAREYE MEKTUP

Hâl-i hazırda, Bakü'nün Nargin adasında bulunan 1800 civarında Osmanlı esirinin karınlarına iki aydan beri bir lokma ekmek girmedi ve bu zaman zarfında günde bir kaşık yağsız ve tuzsuz çorba ile idare edildi. Bütün bütüne hastanelere düşen din kardeşlerimizin bu perişan hâllerine merhameten Erzurum vilayetinin Tazegül köyünden Abdullah oğlu Rasim Cavit, sefalet içinde yaşayan bu insanların hayatta kalabilmelerini temin için, Rus komutanının yolu üzerine çıkıp ona, "Bu din kardeşlerimizi açlık ve sefaletten kurtarmanız için, durumumuzu siz sayın kumandana arz ediyorum" dedi. Beş saat kadar uğraşarak güç bela alabildiği bir miktar unla da aceleyle çorba pişirip kendi eliyle tüm barakalara dağıttı. Sonra yeniden söz konusu komutanın yanına giderek dedi ki, "Biz tüm esirlerin ekmeğini ve tayınlarını her gün için temin ediniz. Yoksa bizi bu Nargin'den tahliye edin!" diye yeniden bir saat kadar uğraştı. "Ekmek katiyen yoktur ve bundan sonra çorbalarınız biraz arttırılacaktır." diye karşılık alıp barakasına geri döndü. Ve her zaman için o, esirlerin hayatta kalmasına gayret ettiğinden esirler arasında çok takdir kazanmıştır.

Erzurum vilayeti Tazegül köyünden

Abdullah oğlu Rasim Cavit

Hümmet gazetesi

"Bir Harbzede Yetimin Hikâyesi" kitabı 1917 yılında Bakü'de Selim Kasımzade (Seyyah) tarafından yayınlandı. Ermeni ve Rus ittifakının Anadolu'da gerçekleştirdiği katliamları bir çocuğun dilinden kaleme alan müellifin kendisi de mültecilere, esirlere yardımda bulunan bir kişidir. (Küçük hacimli bu) kitap, Arap alfabesinden bugünkü Azerbaycan alfabesine çevrilerek ilk defa burada yayınlanmaktadır.

BİR HARPZEDE YETİMİN HİKÂYESİ

Sonbaharın ikinci ayında, seher vakti, sağanak hâlinde bir yağmur yağıyordu. Köyümüzde birden bire beklenmedik bir karmaşa çıktı. Otuz kadar atlı asker, köyün sokaklarını dolaşarak, insanlara, "Caminin bahçesinde toplanın! diye bağırıyordu. Hiç kimse ne olduğunu bilmiyordu. Herkes caminin bahçesine doğru yürümeye başladı.

Caminin bahçesinde bir subayla birlikte çok sayıda asker, köyün imamı ve yüzbaşı duruyordu.

Subay, yüzünü halka dönerek, acıklı bir ses tonu ile:

"Hazirun! Emir gereği tüm köy halkı bir saate kadar burayı terk etmelidir! Geride kalanların telef olması, Rusların eline düşmesi kaçınılmazdır!" dedi. Bu konuşmanın ardından yüzbaşı da ağlar bir hâlde, "Ey ahali! Emri duydunuz mu? Haydi, acele edin! Ot balyalarınız ve birlikte götüremediğiniz darı ve buğdaylarınızı yakacağız!" sözlerini ilave etti.

* * *

Ortalık yeniden karışmıştı. Balyalar ateşe verildi. Köyün her tarafını kesif bir duman bürüdü. Halk ne yapacağını şaşırmış; büyük küçük, kadın çocuk birbirine karışmıştı.

Aman Allah'ım! İnsanların birçoğu dışarıdaki işlerinden henüz dönmemişlerdi. Bazıları odun kesmek, duvar sıvamak ve birçoğu da değirmene buğday öğütmek için köyün dışındaydılar.

Onlar ne olacaktı?

Davarlarımız da otlaklardaydı henüz.

"Kim emre muhalefet ederse kurşuna dizilecek!" tehdidiyle ahali köyün çıkışında toplandı.

Yaşlı genç, kadın erkek, çoluk çocuk birbirine karışmış. Tarif edilemeyecek derecede korkunç bir manzara!

Kiminin elinde bağlama, kiminin sırtında yorgan, kilim ve buna benzer şeyler. Kadınlar kucaklarında kundağa sarılı körpe yavruları ile yağmur altında, yanan evlerine, yanan saman ve ot balyalarına bakarak feryad u figan ediyorlardı.

Eyvah! Hava da kararmaya başlamıştı.

Ahali yola koyuldu. Her adımdan sonra dönüp alevler içindeki köyümüze bakarak gidiyoruz.

Anam, kundağa sarılı iki yaşındaki bacım Fehime'yi kucağına almış, beş yaşındaki kardeşim Ahmet'i de sırtına bindirmişti.

Babam ise bir eliyle beni, diğer eliyle de ablamı tutarak, sırtında iki yorgan ve bir büyük bağlama hızlıca yürüyordu.

Yağış şiddetini daha da arttırmıştı. Hepimiz sırılsıklam olmuştuk. Korku ve soğuktan titremeyen bir kişi bile kalmamıştı.

- Anam nerede?

- Anacığım, ben yoruldum, sizinle devam edemeyeceğim!

- Bacım, bana su kalmadı mı?

- Kızım, neredesiniz?

- Çocuğum ayaklar altında telef oldu!

- Çocuğum kundağında yok!

sesleri, körpe yavrucukların kuzu gibi meleyişleri arasında yolumuza devam etmek zorunda kalıyorduk.

Sabaha kadar da kimsenin kimseden haberi olmadan böylece yürüdük.

* * *

Sabah oldu. Hepimiz baştan ayağa ıslanmış, çamurlar içinde, insanlıktan uzak bir hâldeydik.

Uzakta bir köy göründü. "Zeyve" köyüdür diyerek "Haydi oraya gidelim." dedik. Sevinçle yürümeye başladık. Cesaretimiz arttı.

Ah! Köy, bomboş. Sokaklarında hiç kimse yok. Buranın da ot balyaları, yiyecek ambarları yakılmış.

Bu sırada dağ tarafından beş süvari göründü. Bunlar Türk askerleri idi. Bu askerler, ahalinin erkekleri ile ne konuştularsa, herkes korku ve heyecan ile "Bayburt kazasına gidelim!" diye koşuşturmaya başladı.

Yaşlılar, güçsüzler, yakınlarını kaybetmiş çocukların hepsi sahipsiz kalmıştı. Bu durumdaki zavallılardan yüz kişiden fazlası, diğerleri ile birlikte girmeye gücü yetmediğinden bu köyde kaldılar.

* * *

İnsanlar yine telaşla kaçışmaya başladı. Heyecanlı koşuşturmalar görülüyordu. Herkes yanında ne varsa hepsini atıp koşuyordu. Ana babalarını kaybetmiş çocuklar ise ayaklar altında kalmışlardı.

Bu sırada, babam birden "Ah!" diye inleyip, omzundan kan akarak yere yığıldı.

Anam bu durumu görünce, "Hey adam kalk! Ölmek zamanı mı? Bizi bu tehlikeli bozkırda kime emanet edeceksin? Aman Allah'ım! Şimdi ben ne yapacağım?" diye ağlamaya başladı.

Kafileden yaşlı bir adam:

"Kadın, o daha ayağa kalkamaz! Çocukları bu tarafa getir! Etraftan kurşun yağmakta olduğunu görmüyor musun?" dedikten sonra kaçışını sürdürdü.

Zavallı anacığım! Dört küçük çocuğu kucağına, sırtına alıp, ellerimize yapışarak deliler gibi gidiyordu.

Bu karışıklıkta ablam da kayboldu. Ne kadar seslendik, bağırdık çağırdık, aradık ise de bulamadık.

Böylece, külfetimizden iki sayı eksildi!

* * *

Nihayet, akşam üzeri bir küçücük ambarı ve bir adet kuyusu olan "Hocayurdu" olarak adlanan yere geldik.

Aman da aman, buradaki faciadan, dehşetli manzaradan!

Yürüyemeyen ya da ana babalarının beraberlerinde taşımaya takatleri kalmadığı yavruları, hamilerini kaybetmiş çocukları, -sonradan ayrılmış kuzular gibi- ağlaşa ağlaşa bu ambarın içine doldurdular.

Bağırtıdan kulaklar sağırlaşıyordu. Analar evlatlarından, yavrular mihriban analarından ayrılıyorlardı.

Ne yapılabilirdi ki? Bundan başka çare kalmamıştı.

Hava kararıyordu. Feryad u figan gitgide artıyordu.

Kafilenin sonunda bulunduğumuzdan bizim için ambarda yer kalmamıştı. Anam bu durumu görünce, sağı solu araştırdıktan sonra yaşmağını iki parçaya ayırıp birbirine bağladı.

- Aman Allah'ım! Anamız ne yapmak istiyor?

Ben bu düşüncede iken, yaşmağını iki koltuğumun arasından geçirip, "Oğlum! Çocuklar ile hiç kimsenin bir işi olmaz. Yarın sizi buradan çıkarırlar." diyerek beni oradaki kuyuya sarkıttı. Kuyunun suyu soğuktu ve dizlerimi geçiyordu.

Anam, yaşmağını yukarı çekip bu defa Ahmet kardeşimi de benim yanıma sarkıttı. En son olarak da bebeğin kundağını

yaşmağa bağlayıp onu da kuyuya indirdi. Sonra sırtındaki yeleğini çıkarıp kuyuya atarak, "Oğlum! Bundan başka bir şeye gücüm yetmiyor. Bununla bebeği ve kendinizi koruyun." diye ağlayarak uzaklaştı.

Anamız gitti!

Bizi korku bürüdü.

Dar ve karanlık kuyuda ben, erkek kardeşim Ahmet ve bir de kucağımdaki kundak, dizimi aşan soğuk suyun içerisinde tiril tiril titremeye başladık.

Ahmet ağlıyor, bebek feryat ediyordu.

- İşiten yok!

- Kim sesimizi duyacak?

"Bebek olan kız kardeşim" sustu diye sevindim. Onu tutmaktan kollarım yorulmuştu. Biraz nefes alabilmek için kundaktaki bebeği Ahmet'e vermek istediğimde:

- Aman Yarabbi! Çocuk ölmüş!

Hareket etmiyor.

- Korktum!

Bayılmak derecesine geldim. Kollarım mecalini kaybetti. Kundak elimden düştü.

Ahmet, bu durumu görünce, inilti ile:

- Ben korkuyorum!

- Beni buradan çıkart!

- Ben yatmak istiyorum! Anam nerede? Babam biraz önce buradaydı, şimdi nereye gitti? diyerek suyun içine oturdu.

- Ahmet! Ahmetcan!.. Kardeşim!.. Ben buradayım, korkma! Kalk!

Ne kadar bağırdımsa da cevap vermedi.

Böylece, birkaç dakika önceki ağlaşma sesleri işitilmez oldu.

- Yoldaşlarım gittiler!

- Yalnız kaldım!

Ayakta duramayıp, ben de iki kardeşimin bu ıslanmış cesetleri arasında suya oturdum. Sonra ne olduğunu bilmiyorum.

* * *

Ancak bu kadarı hatırımdadır. Gözlerimi açtığımda gördüm ki, iki çoban tarlanın kenarında beni uyandırmaya çalışıyorlar. Biraz darı ekmeği verip: "Haydi çocuk buralarda oyalanma! Gümüşhane, bu yöndedir. Çabuk bir tarafa kaç!" diyerek kendileri de hızla gözden kayboldular.

Ben de arkalarından gitmek istediğim.

- Ah! Bu da ne?

- Yürüyemiyorum! Sol ayağım hareket etmiyor!

Ambarın kapısı açıktı. Aksayarak içine girdim. "Kimse yok mu?" Sesime karşılık verilmiyor.

Ya çocukları nereye götürmüşler? Yaşadıklarım bir hayal mi yoksa?

Biraz daha içeri doğru yürüdüm.

Bu da ne? Bu ne? Bu ne?

Ambarın içinde bulunan yedi adet çuhaya, bohçaya ve eski çarşaflara sarılmış bebek kundakları. Diğer tarafta on bir kız, yirmiden fazla oğlan çocuk. Büyükleri 7-8 yaşları civarında, küçükleri kardeşim Ahmet boylarında, koyun koyuna yatmış çocuklar gördüm.

Bu çocukların... Bu çocuklardan bir kısmını tanıyordum. Onlara seslendim.

Kalkmadılar.

Yanlarına gidip birer birer dürtükledim.

Aman Allah'ım, hiçbirisi kımıldamıyor!

Yalnızca 5-6 yaşlarında bir çocuk gözlerini açıp, "Anneciğim!" diyerek yine hareketsiz kaldı.

Korktum!

Uzaklaşmak istiyordum!

Ayağımı kımıldatamıyorum.

Dişlerimi sıkıp yola koyuldum.

* * *

Ahh! O ölenleri bir görseydiniz! Ne dehşetli bir manzaraydı!

İnsan sözünü etmeye cesaret edemiyor!

Yolun o yakasında bu yakasında yüz üstü yatan onlarca kana bulanmış naaş, at ve hayvan ölüleri, parçalanmış at arabası ve tüfek parçaları her tarafa saçılmış! Canlı bir tek insan yok!

Yaprak gibi titriyorum.

Ağlıyorum, ağlamaktan başka çarem var mı?

Bir adet kana bulanmış asker torbası buldum. Çok sevindim. İçinde dört tane "tayın" ekmeği vardı. Ekmeklerden bir parça koparmış yiyerek ve aksayarak yürüyordum.

Nereye?

Kendim de bilmiyorum.

Giderken, yolun üstüne serpilmiş ölüler arasından:

"Biçare çocuk, buraya gel!" sesini işittim. Dönüp baktığımda yüzü gözü korkunç bir hâlde, kana, çamura bulanmış bir Türk zabiti gördüm.

Beni yanına çağırıp sırtındaki paltosunu güç bela çıkarıp işaretle "Al, giyin, soğuktan telef olma!" dedi.

Ben, bundan aldığım cesaretle:

"Emmi, böyle bir zamanda senin paltoya ihtiyacın benden fazladır." dediğimde, zavallı, yürek parçalayan bir ah çekerek:

"Evladım, zaten ben ölüyorum. Belki bu palto sayesinde bir Müslüman çocuğu hayatta kalır." diyerek cansız yere düştü.

Ben artık burada duramayıp, yürümeye devam ettim.

Acılarlarla kıvranarak, çamurlar içinde yol gidiyordum. Akşam oldu. Etrafı karanlık bürüdü. Nereye gideceğimi ne yapacağımı bilemiyordum.

Yer, hava, dağ, taş her yer karanlık...

Dehşet dolu bir vadi!

Gözüme uzaktan ışık gibi bir şey çarptı birden bire. Gecenin karanlığında dere, tepe, çamur ve bataklık içinde binbir meşakkatle oraya koştum.

Otuz kırk kişiden fazla, bir kaya oyuğuna sığınmış kadın ve çocuk vardı. Bir bu kadar da, kendileri gibi çıplak, yalın ayak çoluk çocuk, güçten düşmüş yaşlılar ve kadınlar... Hareketsiz yatıyorlardı.

Bendeki ekmeği gördükleri an kıyamet koptu. Çocuklar birbirine girdi. Yatmakta olanlar: "Allah aşkına, o ekmekten bir dilim bize de veriniz." diye iniltili bir sesle yalvarıyorlardı. Kadınlardan birisi:

"Evladım! Niye daha önce gelmedin? Bu kadar ekmeğimiz olsa idi, bak orada yatan (eliyle çamurlar içinde yatan iki bebek ölüsü göstererek) çocuklarım hayatta olurdu." diyerek ağlıyordu.

Yağmur yeniden yağmaya başladı. Sabaha kadar o yarı canlı (yatanlar) ve bu yalın ayak çocuk ve kadınlar dışarıda, yağmurun altında titreştik. Birbirimize sıkıca sarılıp, diğerimizi nefesimizle ısıttık.

Tan yeri ağardı. O yerde yatan zavallılardan bir kişi bile kımıldamadı.

Issızlığın ortası, seherin soğuğu, rüzgâr, şiddetle yağan yağmur; etraf bataklık, hepimiz tepeden tırnağa ıslanmış bir vaziyetteyiz, açlık; çamurlar içinde, hareket etmeye, kımıldamaya... Oturmaya bile bir karış kuru yer yok; insanlıktan uzak başka bir âlem!

* * *

Uzaktan at arabaları göründü. Güç bela, o arabalara yetiştik. Bizi gören iki süvari bizlere doğru geldi.

Bunlar Rus askerleri idi.

Korkuyoruz.

Yalvarıyoruz.

Bunlar, elleri ile "korkmayın" işareti yapıyorlar. Durumumuzu öğrendikten sonra, kafile hâlinde bizleri esir ettiler.

Ölenlerimiz açıkta, gömülmemiş bir vaziyette kaldı. Biz arabaların ardınca yürümeye başladık.

Muhterem okuyucular! Sevgili vatandaşlar!

Gayret ehlinden haya edip bundan fazlasını yazmaya cesaret edemiyorum. Ancak, şu kadarını söyleyeyim ki gazete, mecmua, toplantı ve başka yerlerde bizler için yardım ilanları verilmekte. İşte bu ve benzeri felaketzedelerden dolayıdır.

TURAN DÜDÜĞÜ
(Nargin Esirlerinin Dilinden)

Dertli dertli sürüklendim, inledim,
Acı acı feryatları dinledim.
Geldim işte derdi sana söyledim,
Arzımı dinleyen, soran nerede?

Unutulmaz derdim, ovunmaz[47] kalbim,
Gülse cihan, gülmez benim talihim
Gel yaramı sen özün sar, sevgilim,
Duyulmaz derdime derman nerede?

Dağıttılar yuvasını bülbülün,
Hazan vurdu yaprağını her gülün
Susturdular nağmesini bir elin[48]
Canana can veren o can nerede?

Mesleğimiz[49] her felaket bucağı,
Besterimiz[50] fırtınalar kucağı
Sönmüş müdür acep Türk'ün ocağı,
Anadolu nerede, Turan nerede?

47 Ovunmaz: Avunmaz
48 El: Yurt
49 Meslek: Tabiat ;inanç, itikat; akide.
50 Bester: Yatak

Naletime[51] uğramışız hepimiz.
Cavanlarımız,[52] ihtiyarımız, yiğidimiz
Bir sahil yok mudur çıkabileceğimiz
Ağlaşır analar, duyan nerede?

Garip, sürgün, öksüz çocuklar ağlar,
Ninni söyler uğultulu dalgalar,
Merhamet namına seni haraylar[53]
Adaletin nerede, vicdan nerede?

Seba[54], yetir[55] sevgilime sözümü,
Mükeddir[56] hâlimi gülmez yüzümü,
Yanıklı hâlimi, ağlar yüzümü,
Âşıkların nerede, canlar nerede?

Ümugülsüm

---

51 Nalet: Lanet, beddua.
52 Cavan: Genç
53 Haraylamak: Haykırmak, feryat etmek.
54 Seba: Yel, esinti.
55 Yetirmek: İletmek, ulaştırmak.
56 Mükeddir: Kederli

EK 1:
NARGİN ADASINDA BULUNAN ESİRLERE YARDIM EDEN CEMİYETLER:
(Prof. Dr. Bingür Sönmez Arşivi)

- Hilal-i Ahmer Cemiyeti
- Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi
- Bakü Müslüman Milli Komitesi
- Bakü Müslüman İnas (Kadınlar) Cemiyet-i Hayriyesi
- Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi
- Gence Milli Müslüman Komitesi ve Gence Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi
- Necat Cemiyeti
- Neşr-i Maarif Cemiyeti
- Safa Cemiyeti
- Erivan Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi
- Amele ve Saldat Vekilleri Şürası'nın Hususi Komitesi
- Muhtaçlara Kömek Cemiyeti
- Kardeş Kömeği Cemiyeti
- Türk Esirlerine Yardım Komitesi

NARGİN ADASINDA BULUNAN ESİRLERE YARDIM EDEN KİŞİ VE AİLELER:
(Prof. Dr. Bingür Sönmez Arşivi)

- Hacı Zeynelabidin Tagiyev
- Topçubaşı Ali Merdan Bey
- Topçubaşı Ali Merdan Bey'in, Hacı Zeynelabidin Tgiyev'in kızları
- Ayşe Hanım, Aziz Bey
- İsrafil Gacırof'un zevcesi Seniha Hanım
- Dr. Nerimanov ile Dr. Anebikyan
- Abdülbaki Mehmedov
- İsmail Bey Sefer Aliyev (Alebeyov)
- Gence Belediye Reisi Halil Bey
- Naki Keykurun, Mehmet Emin Resulzade
- Ağa Mehmet İbrahimov, Mürselov
- Hacı Aslan Mecidova, Murtuza Muxtarov
- Acar Aşurbeyov ve hayat yoldaşı Sona Xanım Hacıyeva
- Ejder Aşurbeyov
- Oruç Orucov
- Haci Ali Emircanov
- Melik Mehemmedoğlu
- Haydar Zeynelov
- Ağabala Guliyev
- Genceli Alekber Refibeyli
- Mehmet Yusuf Caferov
- Mehmet Emin Resulzade

- Mehmet Hasan Hacınski
- Hosrov Paşa Sultanov
- Halil İbrahim
- Hacı Hacıbabayov
- Hacı Kerim
- Hacı Muhtar
- Mirtegi Mirbabeyev
- Ali Haydar Babayev
- Balagardaş İbrahimov
- Kasım Kasımov
- Hacı Ağa Habibullayev
- Beşi Habibullayev
- Abdul Hüseyin Kerimoğlu
- Alesger Memmedov
- Kavkay Aslanov
- Devlet Han (İran Bakü Konsolosu)
- Mirze Davut
- Mir Muhammet
- Hasan Bey Zerdabi
- Naki Şeyhzamanlı
- Halil Hasmemmedov (Gence Belediye Reisi)
- Alekber Refibeyli
- Nesip Yusufbeyli

EK 2:

AZERBAYCAN TÜRKLERİ TARAFINDAN ESİR KAMPLARINDAN KAÇIRILAN ESİRLERİN LİSTESİ

	ADI	DOĞUM YERİ	KAÇIŞ TARİHİ	YAŞI
1	Abdul Tufan (oğlu)	Trabzon	6 Kasım 1915	-
2	Osman Ahmet (oğlu)	İzmir	9 Kasım 1915	-
3	Dursun Ahmet (oğlu)	Erzurum	-	-
4	İbrahim Ahmet (oğlu)	Trabzon	-	-
5	Halil Hüseyin (oğlu)	-	-	-
6	Hasan Ali (oğlu)	Edirne	-	-
7	Halil Hasan (oğlu)	Erzurum	1 Kasım 1916	-
8	Dursun Hasan (oğlu)	-	-	-
9	Ali Abdullah (oğlu)	İzmir	-	-
10	Ali Bayburt (oğlu)	Van	12 Aralık 1916	-
11	Ahmet Mehmet (oğlu)	Sivas	13 Aralık 1916	-
12	Mehmet Edkal? (oğlu)	Trabzon	26 Aralık 1916	-
13	Halil Mehmet (oğlu)	Ankara	-	-
14	Abdul Resul (oğlu)	Erzurum	30 Aralık 1916	-
15	Osman Mehmet (oğlu)	Trabzon, Rize	6 Ocak 1917	-
16	Kadir Yunus (oğlu)	-	-	-
17	Tufan Abdulhan? (oğlu)	-	-	-
18	Alif (Arif?) İsmail (oğlu)	-	-	-
19	İlyas Salih (oğlu)	Trabzon, Rize, Onaer? Köyü	-	-
20	İsmail Enes (oğlu)	-	-	-
21	İbrahim Ahmet (oğlu)	Trabzon, Rize, Cecenba köyü	-	-

22	Mevlad (Mevlüd?) İbrahim (oğlu)	Trabzon, Rize, Holide? köyü	-	-
23	Mustafa Ali oğlu	İstanbul, Bursa	7 Ekim 1917	27-28
24	Ali Hüseyin oğlu	Sivas	-	-
25	Vahab Osman (oğlu)	Harput	-	23-24
26	Hacı Ali (oğlu)	-	2 Ekim 1917	-
27	Şakir Kurban (oğlu)	-	-	-
28	Ali Mustafa (oğlu)	-	-	-
29	Ziya Arif (oğlu)	Erzurum, Bayburt, Kitra? köyü	4 Eylül 1917	27-28
30	Halis Ahmet (oğlu)	Erzurum Nerdivan köyü	-	20-22
31	Aledi (Alaeddin?) Sadi oğlu	Erzurum, İspir, Vardenik? köyü	29 Eylül 1917	20-22
32	Ali Kadir oğlu	Kanzat? Köyü	-	30-33
33	Teflid (Tevfik?) oğlu	Erzurum, İspir, Kıtık köyü	21 Eylül 1917	23-25
34	Reşid İbrahim (oğlu)	-	-	25-26
35	Osman Ali oğlu	-	-	38-40
36	Hüseyin Veli (oğlu)	-	13 Eylül 1917	-
37	Zakir Kadir (oğlu)	-	-	-
38	Nazım İbrahim oğlu	-	18 Eylül 1917	35
39	Veli Ahmet (oğlu)	Erzurum, İspir Paşaki? köyü	24 Eylül 1914	25-30
40	Hasan Mehmet (oğlu)	Sivas	27 Eylül 1917	-
41	İbrahim Ahmet (oğlu)	Konya	-	-
42	Mustafa Süleyman (oğlu)	Ankara	-	-
43	Salih Mustafa (oğlu)	İstanbul	15 Temmuz 1917	32
44	Bayram Ali (oğlu)	Ankara	30 Temmuz 1917	26
45	Mustafa Osman (oğlu)	-	-	22
46	Ziya Harus (Haris) (oğlu)	Bitlis	-	40
47	Mehmet Veli (oğlu)	Halep	8 Temmuz 1917	25
48	Mehmet Salih (oğlu)	Ankara	-	40
49	Dursun Hasan (oğlu)	Trabzon	11 Temmuz 1917	35
50	Ahmet Abdullah (oğlu)	Erzurum	-	28
51	Veli Ahmet (oğlu)	İstanbul	-	29

52	Mehmet Ramazan (oğlu)	Bursa	15 Temmuz 1917	23
53	Veli Ali (oğlu)	Konya	-	30
54	Osman Halil (oğlu)	Erzurum, Ovaçı (Ovacık), Paşacı köyü	7 Eylül 1917	20-22
55	Hacı Tavabile? oğlu	Trabzon Audçı? köyü	-	20-23
56	İbrahim Hasan oğlu	Erzurum Tuçi? Köyü5 Eylül 1917	5 Eylül 1917	-
57	Abdul Recep oğlu	-	-	-
58	Şevki Ahmet oğlu	-	-	-
59	Şaban Zakir oğlu	Trabzon	-	35
60	Mustafa İsmail oğlu	Erzurum, Tortum, Repaus? köyü	-	25
61	Alabdin (Aliabidin?) Reydibed? oğlu	-	4 Aralık 1917	Subay
62	Abdullah İman (İmam?) oğlu	-	-	-
63	Yusuf Ali oğlu	Erzurum, Zekizur? köyü	23 Eylül 1917	23
64	Şakin (Şakir?) Mehmet (oğlu)	-	-	18-19
65	Şaban Derviş (oğlu)	Erzurum, İspir, Danzu? köyü	-	18
66	Yusuf Mehmet (oğlu)	-	27 Eylül 1917	28
67	Abdul Rezan? (oğlu)	-	-	25
68	Nalid (Halid?) Abas (Abbas?) (oğlu)	-	30 Eylül 1917	-
69	İzzet Ahmet (oğlu)	-	-	-
70	Mehmet Mehmet oğlu	-	-	-
71	Mehmet Mustafa oğlu	-	-	-
72	Ömer Rossi? oğlu	Kars (Ardahan), Merdenek köyü	17 Ağustos 1917	-
73	Kanza? Mustafa oğlu	Kars (Ardahan), Merdenek köyü	-	35
74	Mufan (Tufan?) Mustafa oğlu	Erzurum, Aşkale, Paşaki köyü	1 Eylül 1917	55
75	Süleyman Yunus (oğlu)	Erzurum, Tortum, Kuvana? köyü	-	25-26
76	İman (İmam?) Sadullah oğlu	Trabzon, (Erzurum), İspir	-	33-35

77	Rozum? Cafer oğlu	Trabzon, Kusis? köyü	3 Eylül 1917	19-20
78	Mehmet Osman (oğlu)	-	-	23-24
79	İbrahim Mustafa (oğlu)	-	10 Ekim 1917	-
80	Kadir Ahmet (oğlu)	-	-	-
81	Mehmet Karal (oğlu)	-	-	-
82	Raşid Şaman (Saman?) (oğlu)	-	-	-
83	Salih Hasan (oğlu)	Erzurum, Tortum Zeyerek (Zeyrek?) köyü	21 Ekim 1917	25-26
84	Ali Kulubaşı (oğlu)	-	5 Kasım 1917	-
85	Ali Mustafa (oğlu)	-	23 Ekim 1917	-
86	Eyyüb Hüseyin (oğlu)	-	-	-
87	Mehmet Mustafa (oğlu)	-	25 Ekim 1917	-
88	Sadık Seit (Seyit?) (oğlu)	Erzurum	1 Kasım 1917	17
89	Süleyman İbrahim (oğlu)	-	12 Kasım 1917	-
90	Hacı Alimehmet (oğlu)	-	-	-
91	Mehmet Mehmet (oğlu)	-	10 Kasım 1917	-
92	Abdul Osman (oğlu)	-	-	-
93	Osman Ahmet (oğlu)	-	-	-
94	Mehmet Ali (oğlu)	-	-	-
95	Ali Mahmud (oğlu)	-	-	-
96	Mehmet İbrahim (oğlu)	-	-	-
97	Ali Hüseyin (oğlu)	-	-	-
98	Reşid Hüseyin (oğlu)	-	-	-
99	Saçki? Abdul (oğlu)	-	-	-
100	Kager? Hüseyin (oğlu)	-	-	-
101	Salim Salih (oğlu)	-	-	-
102	Ahmet Mehmet (oğlu)	-	-	-
103	Osmer (Ömer?) Mustafa (oğlu)	-	-	-
104	Yaşar Hasan (oğlu)	-	-	-
105	İbrahim Yusuf oğlu	-	-	-
106	Mamed (Mehmet?) Ali oğlu	-	-	-

107	Süleyman Abdul (oğlu)	-	-	-
108	Mehmet Abdul (oğlu)	-	-	-
109	Hüseyin İsmail (oğlu)	-	11 Kasım 1917	-
110	İskender Osman (oğlu)	-	-	-
111	YusufOsman (oğlu)	-	-	-
112	Osman Mustafa (oğlu)	Erzurum, Aşkale Kez? köyü	11 Kasım 1917	-
113	Etot? Mevlüd (oğlu)	Erzurum, İspir	11 Kasım 1917	22-23
114	Receb Ahmet (oğlu)	Kistal?	15 Ocak 1917	35
115	Ruşen Racib (Recep?) (oğlu)	Trabzon	18 Ocak 1917	-
116	Hüseyin Mustafa (oğlu)	Trabzon	4 Ocak 1917	-
117	İsmail Hasan (oğlu)	Kaht (Kahta?)	-	-
118	Mehmet Hasan (oğlu)	Kerasil?	-	-
119	Dursun İbrahim (oğlu)	Kerasil?	-	-
120	İbrahim Emil? (oğlu)	İstanbul	-	-
121	Aziz Ahmet (oğlu)	Temelhan?	-	-
122	Mamed (Mehmet) Ali (oğlu)	Sürmeli	-	-
123	Cemal Mustafa (oğlu)	Trabzon	7 Ocak 1917	-
124	Hüseyin Süleyman (oğlu)	Trabzon	-	-
125	Osman Kisya? (oğlu)	Masko?	-	-
126	Ahmet İbrahim (oğlu)	Platan?	-	-
127	Mustafa Ali (oğlu)	Sürmeli	-	-

NOT: Özgün kayıtlarda yanlış kaydedildiği düşünülen isimlerin ve anlaşılamayan yer adlarının yanına "?" işareti konulmuş, hatalı yazılan isimlerden doğrusu olabileceği düşünülenler ise parantez içinde ve yanlarına "?" işareti konularak gösterilmiştir. Yine, eserde soyadı olarak belirtilen, ancak o dönemde Türkiye'de soyadı kullanılmadığı için baba adı olduğu tahmin edilen ikinci isimlerin yanına da parantez içinde (oğlu) ibaresi eklenerek düzeltilmiştir. Eserde "oğlu" ibaresi kullanılanlar ise aynı şekilde bırakılmıştır. (ç.n.)

FOTOĞRAF VE BELGELER

Günümüzde Nargin Adası'ndan bir görüntü.

Nargin Adası'nın uydu görüntüsü.

Nargin'de tutulan Türk esirleri hakkında bir yazı.
Himmet, 8 Ocak 1918

[illegible] اوتوردم [illegible] خوطاب [illegible]
ماکوده [illegible] ولایتلرده باش قالدیرمشلار
توشکه کون کوندن آرتیور.

اسیرلرك فریادی

(تارکی‌دن مکتوب)

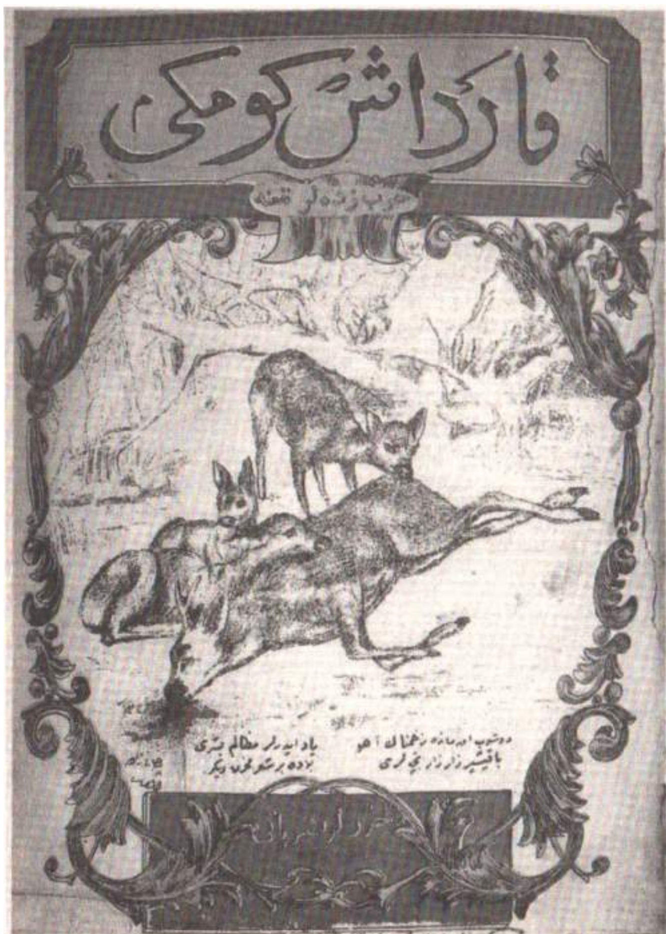
بزلر تارکیده بولنان اسرای حربیه عالم مدنیته توجیه ایتدیکمز بو عریضه [illegible] اولان هر کسه تاریخ حیاتمزده [illegible] ظلم و [illegible] عصیان ایتمش انکار انسانیت پرور [illegible] مظهر حاکمیت [illegible] اولادلارینی ده [illegible] چکندیکمز [illegible] مانلره خطاب ایدیورز و دییورز که اگر سزده بر حس انسانیت وار ایسه اگر سزده وحشت وظلمدن بر نفرت دویور ایسه کز اگر سزده فلاکت و اضطراب چکنلره [illegible] ایچون بر لطف مرحمت موجود ایسه خلاصه اگر سزده [illegible] انسانلق [illegible] بو [illegible] حیات [illegible] حس [illegible] ایسه کز [illegible] کنده [illegible] بلا امر [illegible] کون نورك المان اوستریا [illegible] بر [illegible] لاربیجی [illegible] زوالی ماکتلرینه ویریکز

چوبرمکدن چکندیکمز بو اوردو افرادی طرفندن یاپلمش اولمیور.

۱۷ دیقابر ۱۹۱۷ ده [illegible] بیرنجی پیاده آلمان آلاینه منسوب شوتس یاوز اسمنده بر آلمان عسکری بر روس سالداتی طرفندن اوروامش ایدی. یاتیلا ماماراق یوزندن یارالی [illegible] اولان بو اسیر اون دورت کون صوکره وفات ایتمشدر. ۲۴ ــ یانوار ۱۹۱۸ده اوردوی عثمانیه منسوب ۸۹ نجی آلایك برنجی طابورینك اوچنجی بولوکندن دیار بکرلی احمد محمد اوغلی اسمنده بر تورك عسکری‌ده [illegible] ضربه طالعه هدف اولمشدر. یاره‌سی پك آغیر اولدیغندن ساعتلرجه [illegible] حقوق مشکوکدر. محقق اولان بر شی وار ایسه اوده [illegible] یاولك فشنکه [illegible] احمدك جارحنك تنبیه ایدلمه‌سی دکل تقطع بیله ایدیلمه‌مش اولماسیدر.

بز تارکیده [illegible] اسرای حربیه آلمانیاده [illegible] که یکدیگر برینی اولسون بوراده عالم مدنیتك نظر دقتنه عرض ایتمك [illegible] عسکرلری طرفندن دوچار تجاوز و تعرض اولان آرقه‌داشلاریمزه قارشی ایفاسنه مجبور اولدیغمز صوك وظیفه‌مزی ایفا ایتمك

Hümmət qəzeti" 8 may 1918 № 59
Əsirlərin taleyi ilə bağlı yazı

"Kardeş Kömeği" dergisinin kapağı

اسیرلر گونی

"Esirler Günü" makalesi. Açık Söz, 19 Ocak 1918.

"Tambov'daki Türk Esirleri Hakkında" adlı yazı.
Açık Söz, 16 Ocak 1918

1915 года

Переписка по охранѣ

Azerbaycan aydınlarına karşı yürütülen
Nargin soruşturması raporunun ön yüzü

С П И С О К Ъ

военно-плѣнныхъ турокъ, совершившихъ побѣгъ изъ 27 Кавказ[illegible] рабочаго(батальона по состоянію къ 12 Января [illegible]

Званіе, имя и фамилія.	Срокъ службы	Когда бѣжалъ	Откуда пр[illegible]	Примѣты.
Усейнъ Мустафа	3 год[illegible]	4 Января	Трапезондъ	Сред.рос.худ.[illegible] чер.волос.
Измаилъ Хассанъ	7 "	"	Кахть	Сред.рос.худ. чер.волос.
Магомедъ Гассанъ	"	"	Керасинъ	Сред.рос.худ. чер.бород.[illegible]
[illegible]	"	"	"	"
Ибрагимъ Эмилъ	"	"	Стамбулъ	Сред.рос.худ. чер.волос.
Зекоръ Ахмедъ	"	"	Темель-хаф[illegible]	Сред.рос.худ. чер.волос.
Мамедъ Али	"	"	Сюрмене	Сред.рос.худ. чер.волос.
Джемаля Мустафа	5 летъ	"	Трапезондъ	Сред.рос.худ. чер.волос.
Усейнъ Сулейманъ	2 "	2 Января	"	Сред.рос.худ. чер.волос.
Мамедъ Али	7 "	7 Января	Сюрмене	Сред.рос.худ. чер.волос.
Османъ Кисія	"	"	Машко	Сред.рос.худ. чер.волос.
Ахмедъ Ибрагимъ	"	"	Платанъ	Сред.рос.худ. чер.волос.
Мустафа Али	"	"	Сюрмене	Сред.рос.худ. чер.волос.

Kaçırılan Türk esirlerin listesi

اسیرلرك فریادی

"Esirlerin Feryadı" makalesi. Açık Söz 15 Ocak 1918

1917
10

АРХИВ

АНАТОЛІЙСКІЕ
БѢЖЕНЦЫ

УЧИТЕЛЬ

Гаджи Селимъ Касимъ заде

(СЕЙЯХЪ)

ЦѢНА 15 КОП.

БАКУ
1917 ГОДЪ

Anadolu'dan Kaçanlar

Toplayan ve yayınlayan: Hacı Selim Kasımzade (Seyyah) - Bakü 1917

Müellif Ermeni ve Rus katliamında Anadolu'dan kaçan insanların anılarını toplayarak yayınlamıştır ve bu kitap daha sonra Arap harfleriyle basılmıştır.

٧

[illegible]

***Anadolu'dan Kaçanlar** kitabının Arapça nüshasındaki*
***"Bir Harbzede Yetimin Hikâyesi"** adlı yazıdan bir bölüm.*

Nargin'deki Türk esirleri

Nakledilmek üzere karlar üzerinde bekletilen sivil Türk esirler.

Rus askerlerinin arasındaki Türk esirleri.

Nargin Adası'ndan kaçırılan subaylardan biri olan Tayyareci Vecihi Hürkuş. (Oturanlardan sol baştaki)

Tiflis'te yürüyerek nakledilen Türk esirler.

Prof.Dr. Bingür Sönmez ve Prof.Dr. İbrahim Yıldırım Nargin Adası'nda.

NARGİN

Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı

Birinci Dünya Savaşı'nda on bir ayrı cephede savaşmak durumunda kalan Osmanlı Ordusu, yüz binlerce şehit ve yaralının yanı sıra çok sayıda esir de vermişti. Sarıkamış Harekâtı başta olmak üzere, 1917 yılı sonlarına kadar Kafkasya Cephesi'nde Ruslarla yapılan savaşlar sırasında tutsak düşen Türkler, Rus Çarlığı'nın çeşitli bölgelerindeki esir kamplarına dağıtıldılar. Her an 10-15 bin esirin tutulduğu Hazar Denizi'ndeki Nargin adası da bu kamplardan biriydi. Bu küçük adada tutulanlar yalnız askerler değildi. Rusların işgal ettiği Anadolu topraklarında tutsak edilen siviller de buraya yerleştiriliyordu.

Elinizdeki eser, 1915-1918 yılları arası yaşanan ve tarihin karanlık sayfaları içinde kalan bu konuyu dönemin arşiv belgeleri, basını ve anılarına dayanarak ele almaktadır. Azerbaycan'ın önde gelen gazeteci ve yazarlarından olan Akif Aşırlı tarafından kaleme alınan eserde, Anadolu Türklerinin Nargin'de maruz kaldığı göz yaşartıcı dramın yanı sıra Azerbaycan Türklerinin kendi hayatlarını tehlikeye atarak esir kardeşleri için gösterdiği yardım ve dayanışmanın bugüne ışık tutan öyküsüne tanık olunmaktadır.

babıali kültür yayıncılığı

www.bky.com.tr

www.facebook.com/babialikulturyayinciligi

twitter.com/bky1999